

Afgiftekantoor  
3000 Leuven 1

# COMMUNICATIE

Tijdschrift voor Massamedia en Cultuur

25 JAAR 'COMMUNICATIE' • TELEVISIE EN SOCIALE VERANDERING  
IN MEXICO • CHAOSTHEORIE EN COMMUNICATIEWETENSCHAP.  
HET VLINDER-COMMUNICATIEMODEL • COMMUNICATIEMIDDE-  
LEN VOOR DOVEN • BOEKEN OVER COMMUNICATIE

DEPARTEMENT COMMUNICATIEWETENSCHAP  
E. VAN EVENSTRAAT 2A  
3000 LEUVEN

JAARGANG 25, Nr. 1, 1995  
driemaandelijks

# COMMUNICATIE

TIJDSCHRIFT VOOR MASSAMEDIA EN CULTUUR

Een uitgave van het Departement Communicatiewetenschap K.U.Leuven  
E. Van Evenstraat 2A  
B-3000 Leuven  
Verschijnt vier maal per jaar

ISSN 0771-7342

**Jaargang 25, nr. 1, 1995**

**Redactieraad:** J.C. Burgelman (V.U.Brussel), E. De Bens (U.Gent), G. Fauconnier (K.U.Leuven), F. Saeys (U.Gent), H. Van Pelt (U.I.Antwerpen), L. Van Poecke (K.U.Leuven), H. Verstraeten (V.U.Brussel)

**Kernredactie:** D. Biltereyst, G. De Meyer, G. Fauconnier, K. Van den Vonder, R. Van Gompel, L. Van Poecke

**Hoofdredacteur:** L. Van Poecke

**Redactiesecretaris:** R. Van Gompel

**Administratie:** A. Willems, I. De Wachter

**Abonnementen:** De abonnementsprijs bedraagt **500 BEF** voor een jaargang (4 nummers). De prijs voor losse nummers is **200 BEF**. Betaling kan geschieden op rekeningnr. 431-0370171-86 van het Departement Communicatiewetenschap, K.U. Leuven, E. Van Evenstraat 2A, B-3000 Leuven.

Abonnees in **Nederland** schrijven **Fl. 35,5** over (verzendingskosten inbegrepen) op rekeningnr. 10.38.86.737 (Rabobank-Nederland) van Communicatie, E. Van Evenstraat 2A, B-3000 Leuven. Losse nummers kosten **Fl. 12**. Voor betaling vanuit **andere landen** worden enkel cheques aanvaard van **1.080 BEF** (BTW, port- en wisselkosten inbegrepen). Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij men een maand vóór het einde van de jaargang opzegt.

**Alle briefwisseling** i.v.m. redactie, administratie, boeken ter recensie, advertenties, enz. gelieve men te richten aan **COMMUNICATIE**, Departement Communicatiewetenschap, E. Van Evenstraat 2A, B-3000 Leuven, tel 016/32.32.20-24, fax 016/32.33.12.

**Advertentietarief** wordt op aanvraag toegezonden.

Getekende artikels verbinden alleen de schrijvers.

## Inhoud Jg. 25, nr. 1

- 1 **25 jaar 'Communicatie'**  
Luc Van Poecke
- 3 **Televisie en sociale verandering in Mexico**  
Janneke Dubbelboer en Vivian Paulissen
- 25 **Chaostheorie en communicatiewetenschap.**  
**Het vlinder-communicatiemodel**  
Gust De Meyer
- 43 **Communicatiemiddelen voor doven**  
Katrien Denef
- 61 **Boekbesprekingen**
- 64 **Ingezonden boeken**
- 42 **Colofon**

*Met dit nummer begint Communicatie aan zijn vijftiengste jaargang. Vijftieng jaar een Nederlandstalig wetenschappelijk tijdschrift uitgeven is niet niets. Het relatief klein taalgebied maakt dat een tijdschrift dat een zeker wetenschappelijk niveau beoogt, steeds slechts een beperkt lezerspubliek kan aanspreken. Daarbij komt dat op wetenschappelijk gebied publiceren in de eigen moedertaal doorheen de jaren minder en minder evident is geworden. De laatste jaren is de druk op de menswetenschappen om de werkwijze en de criteria van de positieve wetenschappen over te nemen, almaar groter geworden. Deze hegemonie komt onder meer tot uiting in het feit dat teksten die niet in een 'internationaal', dus Engelstalig, tijdschrift worden gepubliceerd, minder gewaardeerd worden. Het Engels wordt op die manier naar voren geschoven als de taal van de globale intellectuele gemeenschap en krijgt zo de positie en de status die het Latijn in de Middeleeuwen had. Bij dit overwicht van het Engels, dat trouwens ook op andere gebieden aanwijsbaar is, kan men zich de vraag stellen wat er in de toekomst met de verschillende 'lokale' talen, en zeker met de kleinere, zal gebeuren. Het is immers een sociolinguïstisch feit dat de vitaliteit en de status van een taal onder meer bepaald worden door de vraag of deze taal al dan niet door een gemeenschap gebruikt wordt in het onderwijs en de wetenschappen.*

*Dit alles maakt dat, alleszins wat de menswetenschappen betreft, wetenschappelijke publikaties in de eigen moedertaal niet alleen zinvol, maar zelfs noodzakelijk zijn. Tijdschriften zoals Communicatie zijn echter ook nog op een andere manier belangrijk. Een wetenschappelijk tijdschrift in de eigen taal maakt immers bevindingen, inzichten, theorieën,... voor de eigen gemeenschap toegankelijk, waarmee deze anders niet, of toch veel moeilijker, kennis had kunnen maken. We denken hierbij niet alleen aan wat anders alleen in het Engels zou zijn gepubliceerd, maar ook aan het feit dat een tijdschrift zoals Communicatie ruimte biedt aan teksten die anders nooit een breder publiek zouden hebben bereikt, zoals samenvattingen van betere seminariewerken of van eindverhandelingen van studenten. Het is dan ook steeds de politiek geweest van dit tijdschrift dergelijke publikaties aan te moedigen.*

*Gestart als het 'huisorgaan' van wat toen het 'Centrum voor Communicatiewetenschappen' heette, is Communicatie doorheen de jaren geëvolueerd tot wat het nu is: een wetenschappelijk tijdschrift dat zowel op inhoudelijk als vormelijk vlak bepaalde kwaliteitseisen stelt aan de teksten die ter publikatie worden aangeboden. Dat we met ons tijdschrift reeds zo ver staan, is te danken aan het werk van velen. We denken hier in de eerste plaats aan de twee hoofdredacteurs die ons zijn voorafgegaan: Herman Van Pelt, die vijftientig jaar geleden het initiatief nam en de eerste hoofdredacteur werd, en de betreurde Wim Van der Biesen die na hem deze taak op zich heeft genomen. We denken tevens aan allen die in al die jaren deel hebben uitgemaakt van de redactie, die het redactiesecretariaat hebben waargenomen, de administratie hebben verzorgd.*

*Tot slot zouden we nog willen zeggen dat de huidige redactie ervan overtuigd is dat er in Communicatie nog heel wat tot nog toe ongebruikte mogelijkheden zitten. De redactie heeft zich dan ook voorgenomen om zich gedurende deze jaargang te bezinnen over mogelijke verbeteringen en koerscorrecties die kunnen worden aangebracht. Het resultaat van deze denkoefening, kleinere of wellicht grotere veranderingen, hopen we de lezer met het eerste nummer van de zesentwintigste jaargang te kunnen tonen.*

*Luc Van Poecke  
Hoofdredacteur*

# televisie en sociale verandering in mexico

janneke dubbelboer en vivian paulissen

Aan het begin van de jaren zestig schreef een Mexicaanse correspondent in de internationale televisiealmanak het volgende:

Een televisietoestel is in Mexico een artikel van eerste levensbehoefte geworden. De noodzaak van elk Mexicaans gezin om in het bezit te zijn van een televisie is zó groot dat talrijke arme families, die in huizen zo groot als hutten wonen, zich beroemen op het bezit van een televisie die cent voor cent met veel pijn en moeite betaald wordt. Een enkele keer dragen burens bij aan de betaling, door een inschrijfgeld te betalen van vijftwintig tot dertig *centavos* om zodoende hun favoriete televisieprogramma te kunnen zien. Deze huizen kunnen verstoken zijn van drinkwatervoorzieningen, van een boiler of geiser, van een fornuis of een wasmachine; doch deze zaken zijn van minder belang dan het hebben van een televisie. (Arredondo Ramírez en Sánchez Ruíz, 1986:115)

Ondanks het feit dat dit citaat tamelijk gedateerd is, heeft de strekking ervan niets aan actualiteit verloren. Ook nu nog, meer dan dertig jaar later, blijkt armoede voor veel Mexicanen geenszins een belemmering te zijn bij de aanschaf van een televisietoestel. Daar waar andere media, waaronder de geschreven pers, geen functie meer kunnen vervullen onder met name de arme bevolkingslaag, mede als gevolg van een hoog percentage analfabetisme, is er voor de televisie een belangrijke rol weggelegd.

Mexico beschikt over een relatief geavanceerde, commerciële televisie-industrie, die vergelijkbaar is met die van de Verenigde Staten. Televisie werd in Mexico opgezet in 1950 door dezelfde ondernemers die zo'n tien jaar daarvoor persoonlijke rijkdommen wisten te creëren door de oprichting van florerende radio-, film-, en uitgeversindustrieën. De Noordamerikaanse invloed was duidelijk zichtbaar in het programma-aanbod, de

## TELEVISIE IN MEXICO: KORT HISTORISCH OVERZICHT

1948-1950

President Miguel Alemán Valdés (1949-1952) stuurt de ingenieur Guillermo González Camarena en de schrijver Salvador Novo naar Europa en de Verenigde Staten om daar de televisie-infrastructuren te bestuderen en om aanbevelingen te doen voor de opzet van een televisie-industrie in Mexico. Regeringsfunctionarissen besluiten om televisie naar het voorbeeld van de Verenigde Staten te ontwikkelen: een model van commerciële televisie-industrie in handen van privé-bezit. De regering verleent concessies aan drie wedijverende kanalen om volgens dit model uit te gaan zenden.

1950-1952

In september 1950 start de uitgevermagnaat Romulo O'Farril Sr. samen met zijn zoon Mexico's eerste televisiezender: XHTV, *Canal 4*. In maart 1952 wordt Mexico's tweede commerciële televisiezender gelanceerd: XEWTV, *Canal 2*, door radio- en filmtycoon Emilio Azcárraga Vidaurreta. In augustus 1952 gaat het derde commerciële televisiestation in de lucht, opgezet door ingenieur Guillermo González Camarena: XHGH, *Canal 5*.

1955

Er is sprake van een hevige concurrentiestrijd tussen de drie net opgezette televisiezenders. Schaarse inkomsten in de ontluikende televisie-industrie dwingen de eigenaars om hun zenders te verenigen in één televisienetwerk, genaamd *Telesistema Mexicano*.

1958

De overheid lanceert haar eigen televisiestation, XHIPN, *Canal 11*, dat onder het bewind van het Ministerie van Onderwijs valt.

1960-1967

De televisie breidt haar bereik over Mexico uit door het gebruik van een *relay*-systeem. Tegelijkertijd is er sprake van een groei van het televisiepubliek.

1968

De radio-ondernemer Francisco Aguirre krijgt een nieuwe televisieconcessie en begint XHDF, *Canal 13*. Het noordelijke industrieconglomeraat *El Grupo Monterrey* verwerft eveneens een televisieconcessie en zet *Televisión Independiente de México* (TIM), *Canal 8* op. De regering krijgt in ruil voor belastingvoordelen gratis zendtijd van de particuliere media-ondernemers en krijgt zo steeds meer invloed op de massamedia.

1972

De staat koopt *Canal 13* en probeert zo de monopoliepositie van de privé-televisie aan het wankelen te brengen.

1973

De twee belangrijkste televisiemaatschappijen *Telesistema Mexicano* en *Televisión Independiente de México* fuseren tot één bedrijf: *Televisa*. *Televisa* bezit vanaf dat moment het monopolie op de televisiemarkt.

1993

De monopoliepositie van *Televisa* is inmiddels doorbroken door de opkomst van een tweede grote particuliere televisiestation: *Televisión Azteca*.

technische uitrusting en de reclame. Sinds haar ontstaan in 1950 breidde de televisie-industrie zich snel uit in Mexico, en werd volgens Riding (1989:315) 's lands 'belangrijkste invloed op de culturele, politieke en economische gedragingen van de bevolking in het algemeen'.

Het televisiemodel van de Verenigde Staten werd aangepast aan de situatie in Mexico. Dat betekende dat Mexico een model van commerciële, privé-televisie kreeg. In 1955 gingen de drie toen bestaande televisiekanalen, *Canal 4*, *Canal 2* en *Canal 5*, samen in één station, *Telesistema Mexicano*, dat vanaf dat moment de Mexicaanse televisiemarkt zou gaan domineren.

De natie Mexico kende indertijd een redelijk goed ontwikkelde nationale identiteit, een gemeenschappelijke taal (Spaans), moderne massacomunicatie- en transportindustrieën, een overheersende religie (Rooms Katholicisme), een ingewikkeld bureaucratisch overheidsapparaat, stedelijke groei, industrie en openbaar onderwijs. Ondanks deze moderne ontwikkelingen werd de politiek in Mexico van oudsher bepaald door ondemocratische verhoudingen. Als gevolg van de economische groei in Mexico in de jaren veertig en vijftig was een geheel nieuwe klasse opgekomen, namelijk een middenklasse, én een nieuwe generatie jonge idealistische, goed opgeleide mensen. Zij eisten meer inspraak in politieke kwesties die van nationaal belang waren.

De onvrede met de ondemocratische situatie in Mexico werd in 1968 duidelijk zichtbaar, toen er in Mexico City op het *Plaza Tlatelolco* een protestdemonstratie werd gehouden, net op het moment dat de politieke leiders van Mexico hun uiterste best deden om internationaal hun beste beentje voor te zetten als gastheren van de Olympische Spelen van 1968. Honderden demonstranten vonden de dood als gevolg van de acties waarmee de politie op gewelddadige wijze de protesten de kop in wilde drukken, uit angst voor internationaal gezichtsverlies.

Volgens Caletti Kaplan (1988:70) werd het na deze tragische gebeurtenis duidelijk dat in veel instellingen in de Mexicaanse samenleving de koers gewijzigd moest worden. Tijdens de volgende zes maanden onderhandelde president Gustavo Díaz Ordaz met de particuliere radio- en televisienetwerken. Hij wilde in ruil voor belastingvoordelen gratis zendtijd voor zijn regering krijgen. De regering dacht haar imago, dat een flinke deuk had opgelopen, te kunnen verbeteren door het verspreiden van propaganda met behulp van de media. De particuliere media op hun beurt zagen de voordelen wel in van zo'n samenwerking met de regering. Met alle plezier wisselden de privé-ondernemers gratis zendtijd uit tegen een reeks van financiële voordelen om zo op de lange duur de positie van de privé-media te kunnen versterken in relatie tot die van de staat.

Deze overeenkomst betekende een begin van een bemoeienis van de regering met de massamedia, die met name de twee volgende regeringsperiodes zou gaan kenmerken.

## EDUCATIE VIA DE MASSAMEDIA EN DE POLITIEKE AGENDA

In 1973 was er sprake van een malaise in de televisie-industrie. De televisiemarkt bleek verzadigd met elkaar wedijverende televisiestations. Het resultaat hiervan was een achteruitgang in de kwaliteit van de programmering, en dat veroorzaakte weer publieke verontwaardiging. Bovendien dreigden sommige stations bankroet te gaan.

De opvolger van president Díaz Ordaz, Luis Echeverría, die regeerde van 1970 tot 1976, probeerde een nieuwe formule te bedenken voor commerciële televisie in Mexico. Hij veroordeelde de commerciële doeleinden van de privé-televisie, die volgens hem niet ten goede kwamen aan de inhoud van de programmering. Zo beschuldigde hij de televisie ervan haar potentiële capaciteiten op het gebied van educatie niet juist benut te hebben en haar macht om de ideeën en waarden van het Mexicaanse volk te beïnvloeden, misbruikt te hebben. Echeverría achtte het van groot belang dat educatie en nationale ontwikkeling een omvangrijker rol zouden gaan spelen in de programmering van de diverse commerciële televisiezenders. Televisie in het algemeen kan een belangrijk machtsmiddel zijn, en Echeverría onderschatte dit feit niet. Op 28 februari 1972 verzocht Echeverría de massamedia in het algemeen en televisie in het bijzonder de 'verontreiniging van de geest van de jongeren, de kinderen en zelfs van de volwassenen te stoppen' (Fernández Christlieb, 1982:123).

Bovendien wilde Echeverría de monopoliepositie van de privé-televisie aan het wankelen brengen. Hij wilde dit bereiken door de nadruk te leggen op de eigen mogelijkheden van de staatstelevisie. Door uitbreiding en versterking van de staatstelevisie probeerde hij terrein te winnen op de privé-televisie. In 1972 kocht de staat daarom *Canal 13*, dat, een kort economisch succes daargelaten, in grote financiële moeilijkheden was komen te verkeren. *Canal 13* was in 1968 opgezet door de radio-ondernemer Francisco Aguirre. Na enkele maanden van onderhandelingen werd het van oorsprong commerciële televisiestation dus eigendom van de staat. Het motief van de regering om de concurrentiestrijd met de commerciële privé-televisie aan te gaan, had te maken met de manier waarop Echeverría het land politiek regeerde. In zijn 'linkse' beleid was



ideologisch gezien geen ruimte voor machtige privé-massamedia. De regering verklaarde dat zij de 'bescherming van de cultuur en van de waarden en normen van het volk' wilde herstellen, 'geheel in de traditie van de Mexicaanse Revolutie' (Caletti Kaplan, 1988:71).

President Echeverría had nog een andere reden om te willen concurreren met de privé-televisie: hij hoopte de bloedige politieke erfenis van Díaz Ordaz, die tijdens zijn regering tot uiting kwam in nieuwe studentenprotesten, te overwinnen. Dit kon alleen als hij de rol van de overheid in het algemeen zou vergroten, en dus ook de rol van de overheid in de massamedia.

Echeverría gaf regeringsambtenaren de opdracht iets te doen aan de vrijheid van de privé-televisie voor wat betreft de commerciële programmering en haar monopoliepositie door discussies op gang te brengen met televisie-ondernemers. Dit resulteerde in 1973 in de afkondiging van de zogenaamde *Mexicaanse Formule*. De Mexicaanse Formule vereiste dat zowel de publieke (eigendom van de staat) als de privé-televisie in hun programmering moesten bijdragen tot nationale ontwikkeling en sociale integratie. Voorts werd in deze nieuwe doctrine geformuleerd dat de bestaande televisiestations gelijk verdeeld zouden moeten worden onder de publieke en de privé-sectoren. Dit zou een unieke combinatie betekenen van enerzijds het privé-bezitmodel zoals dat, ook toen al, in de Verenigde Staten bestond, en de door de staat gefinancierde televisie naar Europees model. Van een gelijke verdeling van alle televisiestations kwam het echter niet. De privé-sector bleef de meeste televisiestations in haar bezit houden.

Ondanks haar uitgesproken twijfels over de machtige positie van de privé-televisie deed de regering Echeverría weinig om die positie te controleren. Zij richtte zich in de praktijk slechts op haar eigen staatstelevsie en liet de privé-televisie verder de vrije hand. Het gevolg was dat de particuliere televisiezenders hun gestaag groeiende macht konden consolideren, ondanks de nieuwe, door de staat op gang gebrachte concurrentie en de gewenste gelijke verdeling van de televisiestations zoals bepaald in de Mexicaanse Formule.

Hoewel Echeverría er concreet gezien weinig aan deed om de sterke positie van de privé-televisie op de televisiemarkt te beperken, voerde hij met betrekking tot de inhoud van de programmering van de privé-televisie wel belangrijke hervormingen door. De particuliere televisiestations gingen, gedwongen door de Mexicaanse Formule, programma's maken die educatie en ontwikkeling tot doel hadden. Zo werd de basis gelegd voor de ontwikkeling van een geheel nieuw genre van educatieve programma's, die tevens een amusementsfunctie hadden: de zogenaamde educatieve *telenovelas*.

In het volgende sexennium zette president José López Portillo de media-politiek van zijn voorganger Echeverría in grote lijnen voort, zij het dat deze iets anders gedefinieerd werd. De nadruk werd niet meer gelegd op de opvoedkundige taak van de massamedia (plicht tot educatie), maar op de mogelijkheid van de regering om politieke controle uit te oefenen op deze media. López Portillo beweerde dat het medium televisie 'consumisme, sociale verschillen en manipulatie van informatie' bevorderde. Hij vond dat massacommunicatie niet 'van boven af' gestuurd mocht worden. Massacommunicatie zonder participatie van het volk werd ondemocratisch bevonden. López Portillo zei dat massacommunicatie een belangrijke vorm van macht is en dat in een democratie het volk de macht heeft: 'Laten we onze massamedia democratiseren' (Caletti Kaplan, 1988:69).

De nieuwe regering wilde veranderingen in de particuliere en publieke massamedia aanbrengen volgens de leuze 'Het recht op informatie'. Het recht op informatie was geformuleerd als het recht van mensen om objectieve informatie te verkrijgen en hun eigen standpunten uit te kunnen drukken. De vele debatten omtrent een formulering dan wel regeling van het recht op informatie zorgden er echter in de praktijk niet voor dat er ook werkelijk iets terecht kwam van de plannen om hervormingen in het mediabeleid door te voeren. De regering bleek niet in staat een coherent stelsel van regelingen te definiëren.

Caletti Kaplan (1988:69-70) geeft duidelijke oorzaken aan voor het falen van de regering bij de formulering van het recht op informatie. Zo stelt hij, net als Bohmann (1987:329), dat de oppositie van de privé-media te sterk was voor de regering, mede als gevolg van banden die ze onderhielden met sommige regeringsfunctionarissen. Deze relatie was het gevolg van verstrengelde belangen van de privé-media met de regering en andersom. Daarnaast was de contradictie die bestond tussen de open participatie van het volk in de massamedia, zoals voorgesteld in de hervormingen, en de traditie van een geringe participatie van het volk in veel aspecten van de staat en de economie, ook een oorzaak voor het mislukken van de hervormingen.

De volgende regering onder leiding van president Miguel de la Madrid probeerde de twee door de voorgaande regering gemaakte fouten te vermijden: aan de ene kant de veel te ambitieuze voorstellen tot hervormingen, en aan de andere kant de administratieve chaos en het slechte management van de staatsmedia. De nieuwe regering ging haar communicatiesystemen beter organiseren. Bovendien sloot ze vrede met de privé-massamedia. De conflictueuze situatie van weleer maakte plaats voor een vreedzame verhouding tussen de overheid en de privé-massa-

media. De twee partijen gingen zelfs opnieuw samenwerken.

De nieuwe president zei vaarwel tegen het idee van een sterke rol van de staat in de planning en ontwikkeling van de massamedia. Dit had te maken met de slechte economische situatie waarin Mexico in de jaren tachtig kwam te verkeren. Na een economische bloei in de jaren zeventig als gevolg van de 'olie boom', brak er in 1982 een economische crisis uit toen de overheid niet meer in staat was te voldoen aan de betalingsverplichtingen op de buitenlandse schuld. De staat kon gewoon niet genoeg geld investeren in de ontwikkeling van haar massacommunicatiemiddelen, waaronder de televisie. Dit maakte het de privé-televisie makkelijk om zonder echte concurrentie steeds machtiger te worden.

Ook tijdens de regeringsperiode van de opvolger van De la Madrid, Carlos Salinas de Gortari (1988-1994), was het mediabeleid niet een centraal punt op de politieke agenda. De verhoudingen op de televisie-markt zijn de laatste jaren weinig veranderd. De privé-televisie gaat op de televisie markt nog steeds aan kop, onder aanvoering van het grootste televisiebedrijf in Latijns-Amerika, *Televisa*, dat werd opgericht in 1973. De staat daarentegen heeft nog steeds haar eigen televisie, doch deze betekent echter nog steeds geen ware concurrentie voor de privé-televisie.

De relatie tussen de privé-televisie en de staat is steeds beter geworden. De staat zag op tijd in dat de privé-televisie haar wel eens heel goed van pas kon komen, aangezien ze zelf niet over een zo populaire televisiezender beschikte. De staat maakt nog steeds gebruik van de mogelijkheden van de belastingregeling die president Díaz Ordaz instelde. Zeker in verkiezingstijden betekent deze zendtijd op de privé-televisie veel voor de staat, hoe beperkt ze ook is. Op deze wijze bereikt de regering veel meer mensen dan door uitzending op haar eigen kanalen.

## DE MONOPOLIEPOSITIE VAN TELEVISA

Volgens Rota (1984:201) is kennis over het functioneren van het televisiebedrijf Televisa van wezenlijk belang om de Mexicaanse televisie, en zelfs om de Mexicaanse cultuur en samenleving beter te kunnen begrijpen. Hij geeft hiervoor als reden aan dat Televisa een zeer belangrijke sleutelrol speelt in de Mexicaanse machtsstructuren. Televisa staat bekend als één van de meest succesvolle transnationale ondernemingen in Mexico. Televisa wordt, in navolging van de media in het algemeen, ook wel *El quinto poder* genoemd, dat letterlijk vertaald *De vijfde macht* betekent. Televisa bezit tweederde van alle televisiezenders in Mexico.

Aan het eind van 1972 werd besloten tot de oprichting van Televisa. Televisa kwam tot stand als gevolg van een fusie tussen de twee tot dan toe belangrijkste televisiemaatschappijen Telesistema Mexicano en Televisión Independiente de México. Economisch rationalisme heeft de twee televisiezenders doen besluiten samen te gaan in één bedrijf. Daarnaast was er echter ook een belangrijk politiek motief: een samenwerking zou de beste optie zijn om een sterkere positie in te nemen tegenover de regering. De oprichting van Televisa vond plaats op het moment dat de staat zich ging bemoeien met de inhoud van de programmering, die bepaald werd door louter economische belangen. De twee televisiemaatschappijen meenden nieuwe bemoeienissen van de regering ten aanzien van de commerciële aspecten van het bedrijf tot een minimum te kunnen beperken, als ze vanaf dat moment samen in één machtig bolwerk zouden gaan opereren. Wel werd er tegemoetgekomen aan de eisen van de regering op het gebied van educatie. De nieuwe televisiemaatschappij verklaarde de amusementstraditie van de Mexicaanse televisie te willen voortzetten, 'tegemeetkomend aan de eisen van het publiek'. In aanvulling op de amusementsprogramma's zou er echter elf uur educatie en cultuur per dag aan de programmering worden toegevoegd.

Het aandelenkapitaal van het bedrijf Televisa was bij de oprichting in januari 1973 in het bezit van een aantal zeer machtige ondernemersfamilies die voorheen eigenaren waren van de twee fuserende televisiezenders. Vijfentwintig procent van de aandelen was in het bezit van het vroegere Televisión Independiente de México en de rest behoorde toe aan Telesistema Mexicano. De families van Emilio Azcárraga Milmo, Romulo O'Farrill junior, Miguel Alemán Velasco en Alejandro Sada waren nu de eigenaren van wat volgens Bohmann (1986:181-182) zou gaan uitgroeien tot de grootste televisiemaatschappij van Latijns-Amerika.

Mexico was al een natie van televisiekijkers geworden. Televisie, en dus Televisa, bereikte zelfs het armste gedeelte van de bevolking waaronder een groot aantal analfabeten, en kende zodoende meer mogelijkheden dan de staat om dit deel van de bevolking aan te spreken.

Televisa steunde de regering in feite al vanaf het prille begin. De eigenaren waren voor economisch succes immers afhankelijk van goede relaties met de regering, evenals andere ondernemers in de privé-sector in Mexico. Televisa was volgens Riding (1989:311-312) 's lands Ministerie van Cultuur, Ministerie van Educatie en Ministerie van Informatie geworden'. Het gevolg van de goede, vaak persoonlijke relaties die Televisa met de regering onderhield, was dat Televisa zelden direct de regering bekritiseerde.

Daar Televisa in haar nieuwsprogramma's zelden kritiek geeft op de politiek van de PRI, profileerde zij zich als het ware als een politiek verlengstuk van de regering. Programma's die politiek te kritisch of sexueel te expliciet zijn, worden automatisch vermeden. Nieuwsprogramma's zijn onderhevig aan een strikte zelfcensurering en discussies met betrekking tot sociale kwesties worden rond middernacht uitgezonden. Televisa's macht is af te lezen aan de twintig miljoen mensen die elke avond het nieuwsprogramma *24 Horas* aanschouwen. Dit programma, gepresenteerd door Jacob Zabludovsky, is volgens Riding (1989:83) essentieel in de vorming van het politieke denken in de natie. Televisa maakt zich dus schuldig aan een nieuwspresentatie die niet de sociale realiteit van het merendeel van de bevolking weergeeft.

Televisa beschikt, naast veel radiozenders, over vier televisiezenders: XEWTV, *Canal 2* is Mexico's populairste zender en programmeert Mexicaanse soapseries (*telenovelas*), comedies en variété- en spelshows: Televisa noemt deze zender ook wel *El Canal de las Estrellas*, oftewel *De zender van de Sterren*. XHTV, *Canal 4* opereert onder de leuze *Siempre Pasa Algo Bueno* (Altijd gebeurt er iets goeds): deze zender programmeert Mexicaanse films en sport. XHGC, *Canal 5* is gericht op kinderen en tieners en zendt overdag vooral tekenfilms uit: *Tu Canal* (Jouw zender) moet als kreet het jeugdige publiek aanspreken. XEQ, *Canal 9* was tot november 1990 in werking als een niet-commerciële zender die uitsluitend cultureel geprogrammeerd was. *Canal 9* is nu commercieel en zendt Mexicaanse films en herhalingen van telenovelas uit: gericht op een publiek dat bestaat uit de hele familie, is de lijfspreuk van deze zender *Donde Todos Tenemos Mucho Que Ver* (Daar waar we allen heel wat te zien/ mee te maken hebben).

## KENMERKEN VAN HET BEDRIJF TELEVISIA

De overheersende positie die Televisa bezet op het gebied van de massacommunicatie, heeft haar ook in de gelegenheid gesteld een sterke positie in te nemen tegenover de staat. Zo heeft ze zich meerdere malen met succes kunnen verzetten tegen beperkingen van de privileges die ze als monopolie geniet. Televisa opereert niet uitsluitend op de Mexicaanse televisiemarkt, maar ook op de internationale markt. Er wordt veel geëxporteerd naar de rest van Latijns-Amerika, de Verenigde Staten en tegenwoordig ook steeds meer naar Europa. In de Verenigde Staten bereikt Televisa via het door haar zelf gecreëerde netwerk *Spanish International Network* (SIN) tweeëntwintig miljoen Latijns-Amerikanen in tweeënvijftig steden. Televisa gaat zich steeds meer concentreren op

de Verenigde Staten als afzetmarkt voor haar produkten.

De politieke, economische en maatschappelijke invloed van Televisa is ook af te leiden uit de concentratie van kapitaalbezit in andere media dan (kabel-) radio of televisie. Televisa heeft sterke belangen in andere massacommunicatie-industrieën, waaronder tijdschriftenuitgeverijen en tijdschriftendistributie, de kranten- en platenindustrie. Verder is er sprake van banden met belangrijke banken, verzekerings- en financieringsmaatschappijen. Tevens kenmerkt de bezitsvervlechting van Televisa zich volgens Bohmann (1987:182) door kapitaalbezit in het hotelwezen, de auto-industrie en sportondernemingen.

De hoge bezitsconcentratie van Televisa in allerlei sectoren van de industrie, en natuurlijk vooral in de mediasector, maakt het haar mogelijk reclame voor al deze ondernemingen te maken. Ze gebruikt haar massamedia om haar eigen consumptieartikelen bij de consument aan te prijzen. De macht van Televisa is daardoor ongekend groot. Op deze wijze kan Televisa de smaak van haar publiek op sociaal en cultureel gebied in hoge mate beïnvloeden of zelfs bepalen.

Op het gebied van werknemers voert Televisa een grillig beleid, dat in hoofdzaak bepaald wordt door zeer hiërarchische structuren. Een goed voorbeeld hiervan is dat alle werknemers verplicht zijn een *badge* te dragen met daarop hun persoonlijke gegevens en de positie die ze in het bedrijf innemen. De trend is dat de werknemers elkaar direct beoordelen naar status door onmiddellijk een blik te werpen op deze identificatiekaart. Dat wordt ze nog eens vergemakkelijkt doordat er verschillende kleuren gebruikt worden, waardoor het meteen duidelijk is of iemand bijvoorbeeld bij de technische dienst werkt of dat hij een beroemd acteur is. Al het personeel van Televisa moet een soort van stilzwijgende overeenkomst met haar werkgever sluiten, die inhoudt dat men Televisa trouw blijft in ideologische zin. Met andere woorden: men doet er goed aan niet te twijfelen aan de werkwijze van Televisa wil men zijn baan behouden. Ook artiesten, hoe beroemd ook, is dit lot beschoren. Televisa kan sterren maken of breken. Sterren bij Televisa blinken meestal niet uit in acteer- of zangprestaties, maar de reden waarom zij sterren zijn, heeft meer te maken met bepaalde voorwaarden waaraan zij voldoen, waardoor ze alle mogelijkheden hebben gekregen om zich te ontplooien. Een belangrijke voorwaarde is huidskleur. Bijna alle televisiesterren hebben een Kaukasisch voorkomen. Het credo van Televisa lijkt: hoe blanker de huid, hoe groter de kans een megaster te worden. Artiesten met een Indiaans, mesties of negroïde uiterlijk verdwijnen meestal naar de achtergrond, en krijgen in telenovelas vaak de rol van huisbediende toebedeeld. Er werken wel veel mensen met een donkere huidskleur mee

aan de produktie van een telenovela, alleen niet vóór de camera. De mensen die achter de schermen werken zoals cameramensen, geluidstechnici en *floormanagers* hebben allen een donker uiterlijk, een enkele uitzondering daargelaten.

Een grote Televisa-ster is bijna niet van het beeldscherm weg te denken en kent vele privileges. Doch deze op het oog comfortabele positie biedt geen garanties. Hoe groot een ster ook is, één misstap kan onherroepelijk het eind van zijn Televisa-carrière inluiden. Zo beging de grote telenovela-ster Andrés García ooit een fatale fout door een interview te geven aan een door Televisa geroyeerd persoon. Hij ruïneerde hiermee voor altijd zijn carrière bij Televisa: García werd onmiddellijk uit lopende produkties geschreven, zijn naam kwam niet meer voor in Televisabladen en hij werd in feite dood verklaard (*El Diario de Yucatán*, 17 april 1994). Het doek voor deze acteur was vervolgens definitief gevallen, want een ster zonder publiciteit is eenvoudigweg geen ster meer.

Tegenwoordig hebben de sterren die door Televisa geboycot worden een goed alternatief: sinds de opkomst van Mexico's tweede grote, particuliere televisienetwerk, Televisión Azteca, is de monopoliepositie van Televisa doorbroken. Gevallen Televisa-sterren worden met liefde opgenomen in de gelederen van Televisión Azteca. Lucía Mendez, actrice en zangeres, was in de jaren tachtig samen met Verónica Castro de grootste ster van Televisa. Om onduidelijke redenen werd ze ontslagen, en vervolgens heeft ze de mogelijkheid gekregen om bij Televisión Azteca te schitteren.

## ACTEURS, CODES EN PERSONAGES

De produktie van telenovelas vereist een gespecialiseerde organisatie, die volgens González (1992:63), om de benodigde grote investeringen te kunnen doen en de geavanceerde technische produktie-uitrusting te kunnen hanteren, het best kan worden uitgevoerd door grote televisiebedrijven, zoals Televisa.

Het kijken van telenovelas gaat vaak gepaard met het lezen van tijdschriften die ook door Televisa uitgegeven worden, zoals *Tele Guía* en *TVyNovelas*. In deze bladen wordt achtergrondinformatie gegeven en geroddeld over telenovelas, acteurs en anderen die op een of andere manier bij telenovelas betrokken zijn. Tevens geven deze bladen een kort overzicht van wat het publiek de komende week in de populairste telenovelas kan verwachten. De kennis over de telenovela-toekomst weerhoudt de kijkers geenszins van het volgen van hun telenovelas. Dat de nog te komen gebeurtenissen al bekend zijn, is juist een extra reden om te kijken.

Tegenwoordig is de functie van de *sound track* van de telenovela erg belangrijk. De muziek geeft aan wat de stemming van de personages is. De tekst van de *sound track* anticipeert vaak op de spanning in het verhaal. De telenovela *Marielena* bijvoorbeeld, handelt over de verboden liefde tussen een secretaresse met haar getrouwde baas en in de *sound track* van de telenovela komt steeds de zin 'se acabó' ('het is afgelopen') terug. Deze zin geeft de wanhoop van de hoofdrolspeelster Marielena weer, omdat zij vreest nooit met haar geliefde te kunnen trouwen. De tekst suggereert dat zij elkaar nooit zullen krijgen en dat maakt het des te spannender voor de kijker, die natuurlijk toch altijd hoopt op een goede afloop.

Over het algemeen proberen de acteurs van telenovelas zo natuurlijk mogelijk te spelen; zij het dat vooral de gedachten en emoties van een personage zeer nadrukkelijk door gelaatsuitdrukkingen worden ondersteund, waardoor de kijker uit de gezichtsuitdrukking van de acteur kan opmaken wat het personage denkt. Als een personage een *monologue interieur* houdt, laat hij een gezicht zien dat overeenkomt met de bijbehorende gedachte. Zo hóórt de kijker niet alleen de stem van de acteur in *voice off* (de kijker hoort de stem van de acteur, maar ziet zijn mond niet bewegen), maar kan ook aan de gezichtsuitdrukking zien wat het personage denkt.

In eerste instantie werd elk hoofdstuk van de telenovela gedurende de hele dag geoefend, waarbij de acteurs de dialogen uit hun hoofd moesten leren, en werd het programma 'live' uitgezonden. De komst van de videoband en de *apuntador* (1) echter heeft de hele produktietechniek van de telenovela veranderd. De acteurs hoeven de tekst nu niet meer uit hun hoofd te leren omdat die hen via de *apuntador* wordt voorgezegt, en als er iets fout gaat, wordt er opnieuw opgenomen, net zolang tot de opname naar wens is. Acteren met een *apuntador* vraagt oefening. Het constante monotone geluid van de 'voorlezer' in het oor leidt erg af, en maakt het moeilijk voor de acteur om zich goed in te leven in zijn of haar rol. Bovendien hoort de acteur niet alleen zijn tekst, maar ook die van alle andere acteurs die in die scène meespelen, inclusief alle aanwijzingen die de acteurs krijgen.

De introductie van de *apuntador* heeft geleid tot een razendsnelle telenovela-productie. In de Televisa-studio's in Mexico City worden twee hoofdstukken van een half uurs-telenovela op één dag opgenomen. De snelheid waarmee Mexicaanse telenovelas worden opgenomen, is veel groter dan die van soapseries waar dan ook in de wereld.

De vaste *cast* van een doorsnee telenovela bestaat uit dertig tot veertig acteurs, die ongeveer hetzelfde aantal personages spelen. Dubbelrollen



zijn echter populair. In de telenovela *Valentina* speelt Verónica Castro haar eigen tweelingzus. De telenovela heeft vanaf het begin een hiërarchie in de status van de personages. Dit in tegenstelling tot de soapserie, waarin alle personages op een gegeven moment een leidende rol krijgen. Eén van de punten die de telenovela zo onweerstaanbaar maakt voor veel mensen, is dat ze deelgenoot worden gemaakt van een geheim. De kijker weet iets dat niet alle personages weten, waardoor hij het gevoel heeft zich in een uitzonderlijke positie te bevinden, wat een bepaald gevoel van macht teweegbrengt. Bovendien is de kijker getuige van relaties tussen mensen op het scherm die worstelen met elementaire menselijke kwesties. In veel gevallen zal het hierbij gaan om twee 'partijen', waarbij de kijker aangezet wordt partij te trekken voor een van de personages. Dit partijtrekken en het kennen van het geheim heeft volgens González (1992:71-72) een grote aantrekkingskracht op het publiek. In Brazilië heeft het publiek zelfs inspraak in het verloop van de serie. Door na een aflevering het televisiestation te bellen of te schrijven kan de kijker zijn mening geven over de vraag of de heldin er met de schurk of met de held vandoor moet gaan, en of de hoofdpersoon haar carrière moet opgeven omdat ze zwanger is, of zich moet laten aborteren. De optie die de meeste stemmen krijgt wordt uitgezonden (*De Volkskrant*, 26 juni 1993).

De begeerte, die de motor van het verhaal vormt, biedt veel gelegenheid tot het uitwerken van driehoeksverhoudingen. Deze verschaffen een eendeloze variatie in de obstakels en barrières die de vervulling van de begeerte tegenhouden. De kijker blijft in spanning: wie krijgt wie? Concurrentie tussen twee personages betekent echter niet automatisch dat één van hen een 'boef' is. Dat was vroeger wèl zo, maar daar kwam de laatste twintig jaar verandering in. Het draaipunt van *Marielena* is de driehoeksverhouding tussen heldin Marielena, haar baas Luis Felipe en zijn vrouw Claudia. Ondanks dat Marielena en Claudia tegenpolen van elkaar zijn, is Claudia geen afzichtelijke heks die door haar uiterlijk de kijker meteen doet begrijpen waarom Luis Felipe Marielena verkiest boven haar.

Uit een vergelijking met vroegere telenovelas blijkt dat de scheidslijn tussen goed en kwaad steeds vager wordt. Niet alleen de 'boef' wordt steeds menselijker, de held ook. De tijden van nooit falende helden zijn voorbij. Ook helden maken fouten of begaan immorele daden. Een reden voor deze verandering zou volgens Vink (1988:174) kunnen zijn dat de personages zoals die nu worden voorgesteld, dichter bij de menselijke aard liggen.

## DE MEXICAANSE FORMULE EN TELEVISA

Zoals eerder gesteld verplichtte de Mexicaanse formule de particuliere, commerciële televisiestations aanvankelijk om programma's uit te zenden die nationale ontwikkeling en sociale integratie tot doel hadden. Ook Televisa moest sociaal relevante programma's uit gaan zenden, gericht op het grote aantal sociaal-economische sectoren in de maatschappij. Dit nieuwe doel moest via dezelfde commerciële principes als voorheen bereikt worden, zonder de belangrijke amusementsfunctie die televisie tot dan toe vervulde, in gevaar te brengen.

Het concept van educatie via de televisie ontstond in een kritische periode in Mexico. De studentencrisis van 1968 en de grote variëteit in rurale en urbane bewegingen legden de sociale onrust en de ernst van de conflicten bloot. Het onderwijs, aan de andere kant, was niet meer in staat aan de groeiende vraag naar educatie van een bevolking in ontwikkeling te voldoen. In deze context werden de massamedia door de overheid ingeschakeld om te helpen de conflicten op te lossen.

In de jaren zeventig werden enkele inspanningen van Televisa om tegemoet te komen aan de vereisten van de Mexicaanse Formule duidelijk. Onder druk van de regering Echeverría begon Televisa in het begin van de jaren zeventig met het uitzenden van educatieve programma's. Vanaf het moment dat Televisa educatieve programma's uitzond, heeft de inhoud van deze programma's altijd gestrookt met de wensen van de regering. Voor kinderen was er de Mexicaanse *Sesamstraat*, *Plaza Sésamo*, voor volwassenen werden uiteenlopende educatieve soapseries uitgezonden die voor onder andere gezinsplanning en alfabetisering pleitten. Er werd school- en universiteitstelevisie uitgezonden. Voorts werd er in 1974 een onderzoeksinstituut van Televisa opgericht, het IMEC. Dit *Instituto Mexicano de Estudios de la Comunicación* moest educatieve amusementsprogramma's ontwerpen en ontwikkelen en de sociale effecten van televisie op een objectieve en wetenschappelijke manier onderzoeken. Verder werd een aantal jaren later één van de vier commerciële zenders van Televisa getransformeerd in een niet-commerciële, culturele zender. Tegenwoordig werkt deze zender trouwens weer volgens commerciële principes.

Voor Televisa was de toevoeging van educatie en cultuur aan het programma-aanbod ook een antwoord op de kritiek van 'linkse' intellectuele zijde dat het bedrijf alleen op winstbejag uit was. Zo meende Televisa haar imago te verbeteren. Jacob Zabludovsky, de machtige nieuwscommentator van Televisa zei in 1975 in een reactie op de kritiek het volgende:

Televisie heeft als belangrijke missie educatie. De Mexicaanse televisie wijdt in verhouding meer tijd aan programma's met educatieve inhoud dan welk ander educatief televisiesysteem in de wereld [sic!]. (Trejo Delarbre, 1985:55)

De laatste jaren is er een aantal zaken op de commerciële, particuliere televisiemarkt veranderd. Dit is het gevolg van de opkomst van een nieuw commercieel privé-televisiestation, Televisión Azteca, dat op twee zenders uitzendt: *Mi Tele, Canal 13* en *Tu Visión, Canal 7*. Televisa is tot nu toe nog het machtigst in de concurrentiestrijd met Televisión Azteca, maar ze heeft haar monopoliepositie die ze vanaf haar ontstaan in feite bezette, moeten prijsgeven. De staatstelevisie heeft ondertussen de strijd opgegeven op een volwaardige manier te concurreren met Televisa. De staat heeft met *Canal 13* aangetoond dat ze niet in staat is een goed alternatief te bieden voor de eenzijdige privé-televisie. De zender trok nauwelijks kijkers en is verkocht aan Televisión Azteca. Zelfs de vrije toegang die de staat tot Televisa's zendtijd heeft als gevolg van een belastingregeling, heeft zij volgens Riding (1989:315) nauwelijks effectief kunnen benutten.

## HET ONTSTAAN VAN DE EDUCATIEVE TELENOVELA IN MEXICO

De Mexicaanse theater- en televisieregisseur, schrijver en producent Miguel Sabido is de bedenker van het concept van de educatieve telenovela. Hij ontwikkelde een empirische en theoretische onderzoeksformule waarop het ontwerp van een educatieve telenovela gebaseerd werd. Miguel Sabido raakte in de beginperiode van de televisie in Mexico gefascineerd door dit medium; hij zag grote mogelijkheden om Mexicaanse culturele thema's op televisie te behandelen. Sabido herinnert zich het volgende over deze periode:

Ik was student toen de televisie in de jaren vijftig in Mexico opkwam. Op de universiteit praatten we enthousiast over dit nieuwe medium en de mogelijkheden om het aan te wenden voor sociaal gebruik en tevens over de effecten die het op het publiek zou kunnen hebben. (Dubbelboer en Paulissen, 1994)

Sabido observeerde in de jaren zestig de telenovelas, die toen in Mexico al zeer populair waren, en beschouwde ze volgens Nariman (1993:13) als een moderne vorm van Mexicaanse massacultuur. Hij zag hoe de Peruviaanse telenovela *Simplemente María* uit 1969 in heel Latijns-

Amerika een groot succes was. De hoofdpersoon in *Simplemente María*, María, was een meisje van zeer eenvoudige komaf, doch bereikte als gevolg van haar vaardigheden met een *Singer*-naaimachine een hoge sociaal-economische status. Ze werd een beroemd modeontwerpster. Na uitzending van deze telenovela steeg plotseling de verkoop van *Singer*-naaimachines aanzienlijk. De grote impact die *Simplemente María* op het gedrag van de kijkers bleek te hebben, wilde Sabido nader onderzoeken.

In die tijd echter, het begin van de jaren zestig, was er in Mexico op het gebied van de massacommunicatie nog maar nauwelijks onderzoek gedaan. Sabido richtte zich daarom tot een sponsor om zijn onderzoek te financieren, en kreeg een salaris voor drie jaar voor vijf personen. Met een kleine onderzoeksgroep onderzocht Sabido het productieproces van *Simplemente María* en evalueerde hij de telenovela vanuit wetenschappelijk perspectief. Hierna wendde hij zich tot een aantal commerciële televisiemakers met de vraag of ze hem telenovelas wilden leren schrijven, produceren en regisseren. Sabido (Nariman, 1993:12) wilde telenovelas maken die naast hun amusementsfunctie ook een sociale functie zouden hebben.

Voor het televisiebedrijf Telesistema Mexicano, dat later Televisa ging heten, maakte hij vervolgens vier historisch-culturele telenovelas, die tussen 1967 en 1970 werden uitgezonden. Zijn eerste telenovela, *La Tormenta*, ging over de Franse invasie in Mexico in de negentiende eeuw. *Los Caudillos* had als thema de onafhankelijkheidsstrijd van Mexico. De derde historische telenovela, *La Constitución*, handelde over de opstelling van de Mexicaanse grondwet, en *El Carruaje* vertelde de geschiedenis rond de Indiaanse president Benito Juárez, die in de strijd met de Fransen in de negentiende eeuw tot nationale held verheven werd. De grote populariteit in Mexico van zijn historische telenovelas overtuigde Sabido van het idee dat commerciële programma's met succes een cultureel of historisch thema konden hebben, in elk geval zonder dat de kijkcijfers omlaag zouden hoeven te gaan.

Geïnspireerd door het effect dat *Simplemente María* op het publiek had, en het succes van zijn vier historische telenovelas, begon Sabido te werken aan het ontwerp van een nieuw soort telenovela, de educatieve telenovela. Sabido dacht na over de vraag hoe een verhaal en personages geconstrueerd moesten worden, wilden ze het gewenste effect op het publiek hebben en de kijkers aanzetten tot een gedragsverandering ten gunste van hun persoonlijke ontwikkeling. Voorts wilde hij onderzoeken hoe het eventuele effect vervolgens gemeten kon worden. Televisa stelde Sabido in 1974 in de gelegenheid om verder onderzoek te doen naar de

functie en effecten van telenovelas. Toen richtte Sabido, inmiddels vice-president van Televisa, het onderzoeksinstituut IMEC op. Onder Sabido's leiding zocht het IMEC naar een theoretisch kader dat de basis moest vormen voor het ontwerp van de educatieve telenovela, en dat een meting van de effecten op de kijkers mogelijk moest maken.

Zijn motivatie om educatieve telenovelas te maken verklaart Miguel Sabido als volgt:

Als producent heb ik een bepaalde verantwoordelijkheid. Ik ben van mening dat iedereen die televisie maakt zich bewust moet zijn van het feit dat hij altijd een effect veroorzaakt. Ik accepteer dit gegeven en dat is de reden dat ik in elk geval een goed effect wens te bereiken. De informatieve of educatieve campagnes die door de overheid worden opgezet en die ontwikkeling tot doel hebben, hebben vaak als tekortkoming dat ze niet voldoende aansluiten op de realiteit van de doelgroep; de boodschappen in deze campagnes komen niet goed genoeg bij de doelgroep over omdat ze te vaak op een saaie manier gebracht worden. Daarom heb ik ervoor gekozen de ontwikkelingsproblemen van Mexico via populaire televisieseries ter discussie te stellen, want een groter en diverser televisiepubliek dan de telenovela, heeft geen enkel ander televisieprogramma in Mexico. (Dubbelboer en Paulissen, 1994)

Een telenovela kan tot bewustwording leiden, hierbij in ogenschouw nemend dat bewustwording nog geen emancipatie betekent. Dientengevolge bestaan er twee vormen van bewustwording:

- a. bewustwording als gevolg van de overeenkomst tussen de telenovela en de leefwereld van de kijker: de kijker ziet sociale ongelijkheid in de telenovela en denkt: 'Hé, zo is dat in mijn leven ook'.
- b. bewustwording als gevolg van de tegenstelling tussen de telenovela en de leefwereld van de kijker: in de telenovela is alles mooier en beter dan in het leven van de kijker.

## MEXICO'S FUNCTIE IN DE TELENOVELA-EXPORT

De telenovela is het belangrijkste televisie-exportprodukt van Latijns-Amerika; 70 % van het totale aantal geëxporteerde televisie-uren bestaat uit telenovelas. Het enorme financiële succes van Televisa is het gevolg van de door dit bedrijf gecreëerde telenovelas die het massapubliek aanspreken. Deze programma's worden met grote winst verkocht aan nationale en internationale televisiestations, die de reclametijd in de telenovelas duur verkopen aan adverteerders.

Een probleem bij de import van een telenovela uit een ander Latijns-Amerikaans land schuilt in de regionale verschillen van het gesproken Spaans. Mexicaanse televisiebonzen weigeren telenovelas te kopen die niet in Mexico, in een 'neutraal' Mexicaans accent nagesynchroniseerd zijn, anders zouden die telenovelas niet aanslaan bij het Mexicaanse publiek. In de nasynchronisatiestudio's in Mexico City probeert men een Spaans te gebruiken zonder regionale karakteristieken of idiomatische uitdrukkingen. De andere Spaanssprekende landen in Latijns-Amerika protesteren tegen dit 'neutrale' Mexicaanse Spaans, maar hebben weinig keus, behalve dan zelf telenovelas te gaan produceren.

Mexico exporteert ook telenovelas naar verschillende landen in Europa, waar dit genre aan publiek wint. In Italië is de telenovela *Corazón Salvaje* (Wild Hart) in nagesynchroniseerde versie op de buis en zó populair, dat de acteurs van deze telenovela *fanmail* uit Italië krijgen en er een pizzeria naar is vernoemd: *Cuore Selvaggio*. Ook vindt er export plaats naar Azië en naar het Spaanssprekend publiek van 22 miljoen mensen in de Verenigde Staten, via het *Spanish International Network* (SIN), dat in handen is van Televisa. Van de programmering van SIN komt 65% van Televisa, voornamelijk bestaande uit telenovelas en spelshows die in Mexico op *Canal 2* zijn uitgezonden.

Sinds Miguel Sabido niet meer werkzaam is op het gebied van educatieve telenovelas bij Televisa, houdt hij zich, naast zijn onderzoek naar theater, nog wel intensief bezig met de ontwikkeling van de productie van educatieve telenovelas in andere landen dan Mexico. Ondanks de produktiestop van educatieve telenovelas in Mexico is er in landen die met dezelfde ontwikkelingsproblemen als Mexico kampen, steeds meer belangstelling in het produkt van Miguel Sabido.

In 1977 kwam Sabido in contact met David Pointdexter, de voorzitter van de non-gouvernementele organisatie *Population Communications International* in New York. Pointdexter was al geruime tijd bezig een specifieke formule te vinden voor de productie van sociaal verantwoorde, educatieve amusementsprogramma's, die in verschillende landen toegepast moest kunnen worden. Hij zag veel ontwikkelingslanden die met het probleem van overbevolking te maken hadden. Maar de formele educatiecampagnes van overheidswege die gezinsplanning bij de bevolking aanvaardbaar moesten maken, spraken de bevolking niet voldoende aan. Hij zag hoe de amusementstelevisie in deze landen een hoge vlucht nam, en bedacht dat educatie best mogelijk zou zijn via deze amusementstelevisie. Nadat Pointdexter in Mexico enkele afleveringen van *Acompañame* had gezien, raakte hij ervan overtuigd dat de methodologie van Miguel Sabido voor educatieve telenovelas exact datgene was wat hij zocht.

Pointdexter ging vervolgens aan de slag om het concept van de educatieve telenovela te 'verkoppen' aan andere ontwikkelingslanden. In 1983 maakte Pointdexter het voor Miguel Sabido mogelijk zijn methodologie in India aan de minister-president van dat land, Indira Ghandi voor te leggen. Sabido gaf samen met zijn assistente Carmen Galindo Berrueta een vijfdaagse educatieve telenovela-workshop voor scriptschrijvers, producenten, regisseurs en andere massamedia-vertegenwoordigers. Minister-president Ghandi was ook aanwezig bij de workshop (Nariman, 1993: 105). De training leidde tot de uitzending in 1984 van de eerste educatieve soapserie gebaseerd op de methodologie van Miguel Sabido buiten Mexico. *Hum Log* (Wij, het Volk) werd gedurende zeventien maanden uitgezonden en bleek razend populair: één aflevering van *Hum Log* werd door gemiddeld vijftig miljoen mensen bekeken (Rogers en Singhal, 1989:11). Deze educatieve soapserie poogde sociaal wenselijk gedrag te stimuleren. Onderzoek naar de effecten van *Hum Log* toonde aan dat het programma de ideeën over de status van vrouwen in India positief beïnvloedde, evenals de waarden over gezinsplanning en familieharmonie. Het commerciële succes van *Hum Log* in India liet zien dat ook andere landen dan Mexico Sabido's methodologie konden toepassen voor het maken van educatieve soapseries. Het volgende land dat de methodologie van Sabido ging gebruiken dankzij de inspanningen van Pointdexter, was Kenia. In 1983 gaf Sabido in Mexico een training en workshop die de Keniase televisiemakers bekend moest maken met de methodologie voor de productie van educatieve soapseries. Het resultaat was een nieuwe buitenlandse versie van de Mexicaanse educatieve telenovela: in 1989 werd in Kenia *Tushauriane* (Laten we praten) uitgezonden. In 1990 werd deze serie voortgezet wegens het grote succes ervan. In Egypte speelt de televisie in het bevolkingsbeleid een cruciale rol doordat soapseries het thema gezinsplanning bespreken (*De Volkskrant*, 13 september 1994). Andere landen die educatieve soapseries zijn gaan uitzenden naar het voorbeeld van Mexico zijn: Nigeria, Turkije, Brazilië en China. In Tanzania worden afleveringen van de Keniase soapserie uitgezonden, en in Malawi wil men gaan beginnen met de productie van educatieve telenovelas.

Tot slot een aantal voorwaarden waaraan een land volgens David Pointdexter moet voldoen, wil een educatieve soapserie succesvol zijn in alle opzichten: 1) er moet een goede infrastructuur zijn die aansluit bij het thema van de educatieve soapserie; 2) er moet een goed ontwikkelde nationale televisietechnologie bestaan; 3) er moeten wetenschappers beschikbaar zijn om formatief en summatief (evaluatie-)onderzoek te doen; 4) er moet kapitaal beschikbaar zijn (Brown et al., 1993:54).

## SLOTOPMERKINGEN

Samengevat kunnen we stellen dat de rol van de politiek in Mexico grote invloed had op het mediabeleid vanaf het begin van de jaren zeventig tot in de loop van de jaren tachtig. De veranderingen die daadwerkelijk plaatsvonden in de massamedia, stonden echter in schril contrast met de omvang van de debatten. Van de veranderingen die de regeringen Echeverría en López Portillo achtereenvolgens voorgesteld hebben, kwam in de praktijk maar weinig terecht. Onder druk van de privé-massamedia moest de staat haar idealen omtrent een machtiger rol van de staat in de massamedia laten varen. De particuliere televisie-ondernemers duldden geen concurrentie van de staat. Als gevolg van enerzijds belangrijke relaties die de privé-ondernemers onderhielden met regeringsfunctionarissen, waardoor hun macht in de regering duidelijk zichtbaar werd, en anderzijds de onsamenvangendheid van het mediabeleid, mislukten de hervormingspogingen van de staat jammerlijk. De macht van de massamedia en de traagheid van het politieke systeem bleken de doorslaggevende factoren. Slechts de hervormingen die tot doel hadden educatie en nationale ontwikkeling meer aan bod te laten komen in de televisieprogrammering, werden met succes doorgevoerd.

Kort gezegd hield het Mexicaanse debat over de massamedia meer in dan de strijd tussen verschillende economische en politieke groeperingen: het was tevens een poging van de staat om grip te krijgen op communicatie via de massamedia en om de controle te herstellen op het communicatiebeleid (Caletti Kaplan, 1988:68).

Ondanks de winstmotieven van Televisa werd er zeker in de jaren zeventig, weliswaar onder grote druk van de toenmalige regering, ook een klein plaatsje weggelegd voor wat idealisme. Televisa heeft het in Mexico mogelijk gemaakt dat het medium televisie ook voor educatie, ontwikkeling en onderwijs gebruikt kon worden. Met name de educatieve telenovelas zijn zeer belangrijk geweest als voorbeeld van educatieve amusementstelevisie voor andere landen. Ook nu nog blijkt dat het Mexicaanse concept van ontwikkeling via soapseries door veel landen die met dezelfde ontwikkelingsproblemen als Mexico kampen, gebruikt wordt. Dit bood Televisa de mogelijkheid een nieuw 'genre' te ontwikkelen, de educatieve telenovela.

De rol die Televisa speelt op educatief en cultureel gebied is de laatste jaren steeds geringer geworden. De regeringen na López Portillo hebben Televisa in haar cultuurbeleid en ook voor wat betreft educatie de vrije hand gelaten. Het idee dat Televisa heeft van cultuur en educatie is gere-



duceerd tot een a-kritische presentatie van enkele kunstvormen en een paar educatieve programma's.

Televisa zendt relatief veel Amerikaanse series, films en Amerikaans *football* en *baseball* uit. De Mexicaanse telenovelas, die toch wel het allergrootste deel van de zendtijd beslaan, gaan vaak over onvoorstelbaar rijke families die er een Amerikaanse levensstijl op na houden.

Een ander aspect dat met de presentatie van Amerikaanse waarden te maken heeft, is de reclame. In de reclames ziet het overgrote deel van de acteurs er Europees of Amerikaans uit. In een land waar minder dan vijf procent van de totale bevolking een Kaukasisch uiterlijk heeft of van puur Kaukasisch bloed is, is de boodschap blijkbaar dat het leven zich van haar beste kant laat zien als je blond bent, of er op zijn minst buitenlands (Amerikaans of Europees) uitziet. Op de Mexicaanse televisie is er dus duidelijk sprake van een verloochening van de eigen wortels en cultuur. Het grootste gedeelte van het kijkerspubliek realiseert zich niet dat er een vertekend beeld van de werkelijkheid vertoond wordt. Men is het blijkbaar gewoon gaan vinden dat er op het televisiescherm nauwelijks mestiezen of Indianen te zien zijn. Het gevaar dat hierin schuilt, laat zich makkelijk raden: de gepresenteerde Amerikaanse of Europese waarden worden steeds klakkelozer overgenomen, met als gevolg dat de waardering van de eigen historie en cultuur aan kracht inboet.

De laatste jaren produceert Televisa zelf geen educatieve programma's meer. Wel zendt de regering op de zenders van Televisa enige educatieve programma's uit. Daarnaast worden er door de staatsuniversiteit UNAM uitzendingen verzorgd en door Televisa uitgezonden.

## NOOT

- (1) Een apuntador is een korte golf-radiootje dat in het oor van de acteur geplaatst wordt waardoor hij de tekst hoort, die door iemand anders wordt voorgelezen.

## LITERATUURLIJST

- Antola, L. & Rogers, E. (1984) 'Television Flows in Latin America', *Communication Research*, 11 (2): 183-202.
- Antola, L. & Rogers, E. (1986) 'Telenovelas: A Latin American Success Story', *The Journal of Communication*, 35: 24-35.
- Arredondo Ramírez, P. & Sánchez Ruíz, E. (1986) *Comunicación Social, Poder y Democracia en México*. Universidad de Guadalajara.

- Bohmann, K. (1986) *Massenmedien und Nachrichtengebung in Mexico: Eine Empirische Analyse zum Spannungsverhältnis von Staatlichen, Privatwirtschaftlichen und Transnationaler Einflußnahme*. Saarbrücken: Breitenbach.
- Brown, W.J., Rogers, E. & Singhal, A. (1993) 'Ficción, Placer y Desarrollo', *Chasqui*, 46: 50-56.
- Caletti Kaplan, R.S. (1988) 'Communication Policies in Mexico: An Historical Paradox of Words and Actions', in E. Fox (ed.) *Media and Politics in Latin America: The Struggle for Democracy*. London: Sage.
- Caletti Kaplan, R.S. (1994) 'Debe Cuidarse Más el Estilo Literario de las Telenovelas' Entrevista con Roberto Bonnet, *El Diario de Yucatán, Sección de Espectáculos*, 17 april.
- Fernández Christlieb, F. (1982) *Los Medios de Difusión Masiva en México*. México D.F.: Juan Pablos Ed.
- González, J.A. (1992) 'The Cofraternity of (Un)Finishable Emotions: Constructing Mexican Telenovelas', *Studies in Latin American Popular Culture*, 11: 59-93.
- Holtwijk, I. (1993) 'Kijkers in Brazilië hebben afloop tv-drama zelf in de hand', *De Volkskrant*, 26 juni.
- Le Gallo, Y. (1988) *Nuevas Máscaras, Comedia Antigua: Las Representaciones de las Mujeres en la Televisión Mexicana*. Universidad Autónoma de Puebla.
- Nariman, H.N. (1993) *Soap Operas for Social Change: Toward a Methodology for Entertainment-Education Television*. Westport, Connecticut & London: Praeger.
- Rogers, E. & Singhal, A. (1989) 'Estrategías de Educación Entretenimiento: Telenovelas, Radio y Música', *Chasqui*, 31: 9-16.
- Riding, A. (1989) *Distant Neighbors: A Portrait of the Mexicans*. New York: Vintage Books.
- Rota, J. (1984) 'The Content of Mexican Commercial Television: 1953 - 1976', *Studies in Latin American Popular Culture*, 3: 200-214.
- Trejo Delarbre, R. et al. (1985) *Televisa: El Quinto Poder*. México D.F.: Claves Latinoamericanas.
- Vink, N.T. (1988) *The Telenovela and Emancipation: A Study on Television and Social Change in Brazil*. Amsterdam: Royal Tropical Institute.

## INTERVIEW

- Dubbelboer, J.M. & Paulissen, V.A.P. (1994) Interview met Miguel Sabido, Mexico City, 27 januari.

# chaostheorie en communicatiewetenschap

## het vlinder-communicatiemodel

gust de meyer

It could just be that whether it rains on our departmental picnic next year depends on whether a seagull flaps its wings in California today. (Tritton, 1986)

De thematiek van dit artikel wordt ingeleid met een voorbeeld ontleend aan Van Bendegem (*De Morgen*, 27 mei 1995). Wanneer een aantal mensen wordt gevraagd om dozen van een bepaalde kamer naar een andere te brengen, dan is de voor de hand liggende oplossing dat ze een rij vormen van de ene naar de andere kamer en doos na doos doorgeven. Stel dat de persoon in de kamer waar de dozen vertrekken, de opdracht krijgt dat het vlugger moet gaan. Hij begint sneller te werken, maar de mensen in de rij kunnen niet volgen. Op dit moment hoeft er maar iemand in de rij te zeggen of te denken dat hij de doos beter zelf naar de andere kamer kan brengen om de rij helemaal kapot te maken. Want als één persoon daartoe beslist, dan kan maar beter iedereen zelf dozen halen en brengen. Hier wordt het principe gedemonstreerd dat een kleine wijziging, met name een kleine opdrijving van de snelheid van het transport, een totaal ander verloop tot gevolg heeft. Daarbij is het niet eenvoudig uit te maken op welk moment iemand in de rij zal zeggen 'Ik stap eruit en ik doe het zelf'. Wanneer zo'n fundamentele verandering precies plaatsvindt, is vaak een erg gevoelige kwestie, die ook nog eens tot gevolg heeft dat de voorspelbaarheid voor een deel verloren gaat. Wanneer iedereen tussen de kamers heen en weer begint te lopen, dan zijn er veel mogelijke manieren waarop dat kan gebeuren. Welke mogelijkheid wordt gekozen, kan in sommige gevallen zelfs volledig onvoorspelbaar zijn. De basisidee van de chaostheorie, zoals blijkt uit dit voorbeeld, is dat minimale afwijkingen in de begintoestand van een systeem niet lineaire gevolgen kunnen hebben. Dit is wat men bedoelt met het zogenaamde

vlindereffect: een vlinder in Zuid-Amerika die even met zijn vleugels beweegt, is voldoende om de windstromingen boven West-Europa te herschikken. Een ander idee is dat, in de plaats van een voorspelbare keten van oorzaken en gevolgen, nu onzekerheid treedt over de toekomst van het systeem. Op de weg die het systeem volgt, dienen voortdurend keuzen te worden gemaakt - zelfs moleculen maken die - op tweesprongen of bifurcaties. Ook nog dat uit een systeem dat niet in evenwicht is, orde gecreëerd wordt uit chaos, wat dan wordt benoemd met de term dissipatieve structuren (cf. infra).

Het is goed te noteren dat aan het uitgangsvoorbeeld zowel sociale aspecten zitten (menselijk gedrag in gemeenschap) als economische aspecten (te leveren prestaties binnen een tijdsbestek), als communicatieve aspecten (communiceren kan de chaotische toestand wellicht uitstellen of net niet, mogelijke manieren aanreiken waarop het chaotisch gedrag kan worden gereduceerd of net worden aangedikt). Chaostheoretici zijn dan ook bedrijvig op alle domeinen van de wetenschap, van de meest exacte tot de meest humane. De hoop kan gekoesterd worden dat met de chaostheorie een universeel of minstens een interdisciplinair wetenschappelijk paradigma voorligt. Bovendien passen chaosdenkers de theorie ook graag toe op doordeweekse aangelegenheden. Niets schijnt aan het chaosdenken te ontsnappen, niet de op het eerste gezicht meest complexe aangelegenheden, van moleculen, over sterrenstelsels tot de maatschappij, maar evenmin het water dat uit een kraan loopt of dat aan het koken gaat.

Bodifée (1988:176) stelt dat chaos overal wroet, dat scheikundigen chaos zien in reactiemengsels, biologen in het gedrag van populaties, economen in beursnoteringen. Chaos treedt op in het neurofysiologische systeem dat het hartritme regelt, en levert daar de fluctuaties die het hart toelaten normaal te functioneren. Wegvallen van de chaos leidt zelfs tot fatale fibrillaties. Een volledig voorspelbaar hartritme, onaangepast aan, bijvoorbeeld, de gemoedstoestand, is fataal. Geofysici menen chaos te ontdekken in de schommelingen van het aardse magnetisch veld, welke schommelingen het resultaat zijn van turbulente stromingen in de vloeibare ijzerkern van de aarde. Klimatologen ontdekken chaos in de variaties van het weer op lange termijn, en meteorologen in de weersveranderingen van elke dag. Het is net de chaos die weersvoorspellingen op langere termijn moeilijk maakt. Astronomen ontdekken chaos in het melkwegstelsel, waar het tempo van stervorming uit de zich samentrekkende interstellaire wolken op een tijdschaal van enkele miljoenen jaren onregelmatige veranderingen ondergaat.

Ruelle (1993:81) geeft een pak andere voorbeelden van de interdisciplinaire toepasbaarheid van de chaostheorie, onder meer op het veld van de

economie en de geschiedenis, en maakt daarbij de bedenking dat de geschiedenis systematisch onvoorspelbare gebeurtenissen met belangrijke gevolgen op lange termijn voortbrengt, en dat bijvoorbeeld grote beslissingen vaak worden genomen door individuele politieke leiders, wier beslissingen vaak een element van willekeur bevatten. Niet alleen voor wat betreft de toepasbaarheid van de chaostheorie op het domein van de humane wetenschappen maar ook op dat van de doordeweekse aangelegenheden, geeft Ruelle (1993:81 ) nog het voorbeeld van de op het eerste zicht triviale keuze voor de verbrandingsmotor in auto's. De eerste auto's werden namelijk aangedreven zowel door motoren met inwendige verbranding als door stoommachines, en beide even efficiënt. Ten gevolge van een toevallig tekort in de watertoevoer voor door stoommachines aangedreven auto's, liepen die een achterstand op, met het gevolg dat de inwendige verbrandingsmotor meer profijt trok van technologische verbeteringen en tenslotte de stoommachine verving.

Als chaos wroet in een domein dat tot voor kort alleen maar leek te gehoorzamen aan de wetten van orde en noodzaak, namelijk in het door de exacte wetenschappen bestudeerde domein van materie en energie, zou ze dan niet bij uitstek aanwezig moeten zijn in het domein waarvan men aanneemt dat er altijd al een zekere mate van onvoorspelbaarheid optrad, namelijk in het door de humane wetenschappen bestudeerde domein van menselijke psyche en samenleving? Als chaos heerst in zowel materie, energie, de menselijke psyche als de samenleving, zou zij dan ook niet heersen in het domein dat bestreken wordt door de communicatiewetenschap? Het lijkt voor de hand liggend. In elk geval biedt de chaostheorie een nieuw denkkader waarmee thema's uit de communicatiewetenschap in een nieuw daglicht kunnen worden bestudeerd. Men zou immers kunnen stellen dat de communicatiewetenschap, onder meer onder invloed van de zich naar de natuurwetenschappen profilerende empirische sociologie, vaak nog blijft hangen in het oude wetenschappelijke paradigma van het oorzaak-gevolg-denken. Ook al is het strikt deterministisch denken uit de beginperiode verlaten, onder meer, zoals bekend, door aandacht voor intermediaire variabelen in het communicatie-effect of door de zogeheten uses and gratifications-benadering, er blijft een onuitroeibaar oorzaak-gevolg denken onderhuids aanwezig. Het zit, bijvoorbeeld, nog altijd verscholen onder vragen over de effecten van massamedia, in de zin van: bevordert het vele kijken naar geweldprogramma's op televisie agressief gedrag? De cultivatie-analyse stelt nog de vraag of veel televisie kijken de kijk op de wereld verandert. En de empirische communicatiewetenschap is nog altijd op zoek naar de determinerende impact van variabelen als sociale klasse, leeftijd, school-

resultaten, ... op mediaconsumptie (of omgekeerd). Hoe relevant ook dergelijk onderzoek - het zou verkeerd zijn te denken dat niets nog enige voorspelbaarheid heeft en alles aan chaos en toeval onderworpen is - wellicht is de chaostheorie niettemin in staat om de communicatiewetenschapper van nu af andere vragen te laten stellen, in de zin van: hoe komt het dat mensen uit een vrijwel identieke beginsituatie een totaal verschillende levensloop gaan leiden. Zou het niet kunnen dat één fragment uit een film iemand op een gewelddadig of misdadig spoor zet voor de rest van zijn leven? En hoe komt het dat iemand die veel fictief geweld gezien heeft via de media, toch evolueert tot de braafste burger? Het lijkt er in elk geval op dat het chaostheoretisch denken meer belang hecht aan individueel gedrag dan aan door het globale systeem gedicteerde wetten. Eenvoudig gesteld: niet dé samenleving is bepalend, maar beslissingsmomenten van individuen die 'op het juiste moment gekozen', het systeem in een bepaalde richting kunnen duwen. Niet de (sociale) structuren zijn bepalend, wel min of meer door het toeval gedirigeerde individuele keuzen. Sommigen zullen dan ook kunnen opmerken dat de theorie perfect kadert in een 'terugkeer naar het individu'-denken, en dat ze, op haar beurt, kadert in het huidige mentaliteitsdenken.

## CHAOSTHEORIE

Aan de hand van enkele basisteksten worden nu de voornaamste concepten van de chaostheorie toegelicht.

Om te beginnen, tot welke belangrijke nieuwe inzichten de chaostheorie heeft geleid, leert ons Toffler (voorwoord in Prigogine en Stengers, 1987: 9-22). Hij stelt dat uit het geheel van denkbeelden dat in de zeventiende en achttiende eeuw samenkwam onder het etiket 'klassieke wetenschap' of 'Newtoniaanse wetenschap', een wereld naar voren trad waarin iedere gebeurtenis volkomen was vastgelegd door de beginvoorwaarden, die, in ieder geval in principe, precies konden worden bepaald. Het was een wereld waarin het toeval geen rol speelde, en waarin alle stukken in elkaar pasten als tandwielen in een kosmische machine. We moeten wachten tot het begin van de negentiende eeuw wanneer de thermodynamica vraagtekens begint te plaatsen bij de opvatting dat de wereld een uurwerk is, dat de planeten tijdloos ronddraaien, dat alle systemen in evenwicht zijn en deterministisch functioneren, dat alles onderworpen is aan universele wetten die een waarnemer van buitenaf zou kunnen ontdekken. De thermodynamica begon vragen te stellen bij de tijdloosheid die in het mechanistische wereldbeeld lag ingesloten. Als de wereld een grote machine was, zoals in het Newtoniaanse model werd aangenomen,

dan zou ze vastlopen omdat de nuttig te gebruiken energie weglekte. De thermodynamica toonde aan dat deze grote machine niet eeuwig door zou kunnen blijven lopen. Hierdoor kreeg de tijd een nieuwe dimensie. De volgelingen van Darwin kwamen echter kort daarna met een overweging die hiermee geheel in strijd leek: de wereldmachine kon dan misschien wel aflopen door een verlies aan energie en organisatie, maar biologische systemen liepen op, evolueerden in positieve zin en kregen een steeds hogere in plaats van lagere graad van organisatie. Zijn deze fundamentele contradictorische inzichten nu met elkaar te rijmen? Het lijkt er op dat de chaostheorie een uitweg biedt. In termen van de theorie van Prigogine kunnen we zeggen dat alle systemen subsystemen bevatten die voortdurend 'fluctueren'. Op sommige momenten kan een enkele fluctuatie of een combinatie daarvan door middel van positieve terugkoppeling zozeer worden versterkt dat het de aanvankelijk bestaande organisatie vernietigt. In het geval zich zo'n omwentelingsmoment voordoet - Prigogine en Stengers spreken van een 'singulier punt' of een 'tweesprong' - is het volstrekt onmogelijk om van te voren te bepalen in welke richting het systeem zal gaan veranderen. Het is volstrekt onvoorspelbaar of het systeem tot 'chaos' uiteen zal vallen, dan wel naar een nieuwe, gedifferentieerder, hoger niveau van 'orde' of organisatie zal springen. In het laatste geval wordt van 'dissipatieve structuren' gesproken, omdat ze in vergelijking met de eenvoudiger structuren waarvoor ze in de plaats treden, meer energie nodig hebben om intact te blijven.

Het voorgaande wordt door Toffler nog eens op een andere manier geherformuleerd. Men ging er in het Newton-model van uit dat ieder moment, of dat nu in het verleden, het heden of de toekomst lag, exact gelijk was aan ieder ander moment. Het eindeloze draaien van de planeten - zelfs de werking van een klok of een eenvoudige machine - kon in principe zowel voorwaarts als achterwaarts in de tijd plaatsvinden, zonder dat de grondslagen van het systeem daardoor veranderden. Om deze reden noemen wetenschappers de tijd in Newtoniaanse systemen omkeerbaar. In de negentiende eeuw verschoof het zwaartepunt van het natuurkundig onderzoek van de dynamica naar de thermodynamica, en ontdekte men de tweede hoofdwet van de thermodynamica. Volgens deze tweede hoofdwet gaat er immers onontkoombaar energie verloren in het heelal. En als de wereldmachine inderdaad afloopt en op weg is naar de warmtedood, dan volgt daaruit dat ieder moment niet langer gelijk is aan elk ander moment. De tijd is dus niet meer omkeerbaar. En wellicht is het zo dat de omkeerbare tijd, die is verbonden met 'gesloten systemen' (als zulke systemen inderdaad in werkelijkheid bestaan), het zeldzame en afwijkende verschijnsel is. En zijn onomkeerbare processen

de regel. Prigogine en Stengers gaan zelfs verder en stellen dat onomkeerbare processen de bron van orde zijn. Vandaar de titel van het door Toffler ingeleide boek: *Orde uit chaos*. Het zijn de processen die met toevalligheid en openheid geassocieerd zijn, die naar hogere organisatie-niveaus zoals dissipatieve structuren leiden. Maar Prigogine en Stengers stoppen niet bij de negentiende-eeuwse thermodynamica. Ze ondermijnen ook de conventionele interpretaties van de thermodynamica door aan te tonen dat entropie, in ieder geval onder niet-evenwichtsomstandigheden, orde, organisatie - en dus leven - voortbrengt in plaats van afbreekt. Door strakke beschrijvingswijzen voor allerlei vormen van kwalitatieve verandering te ontwikkelen geven zij ook inzicht in een begrip als, bijvoorbeeld, revolutie.

Toffler (voorwoord in Prigogine en Stengers, 1987:24) stelt als conclusie nog de pertinente vraag, waarbij de immer fascinerende kwestie van het verband tussen kans en noodzakelijkheid aan de orde is, namelijk of, als Prigogine en Stengers gelijk hebben en het toeval rond een tweesprong een bepalende rol speelt, waarna deterministische processen het weer overnemen tot de volgende tweesprong, ze dan niet net het kansbegrip zelf in een deterministisch kader opsluiten. Toffler vraagt zich af of ze het toeval zelf niet ontkansen door er precies een bepaalde rol aan toe te kennen.

We wenden ons nu tot Prigogine en Stengers (1987) zelf voor de omschrijving van de voornaamste concepten uit de theorie waarvoor zij zelf mee de fundamenteen legden (en waarvoor Prigogine in 1977 trouwens een Nobelprijs kreeg). Prigogine en Stengers (1987:36-43) stellen dat omkeerbaarheid en determinisme slechts blijken op te gaan in een aantal speciale limietgevallen, terwijl onomkeerbaarheid en willekeurigheid de regel schijnen te zijn. Onomkeerbare processen vond men in de negentiende-eeuwse evenwichtsthermodynamica alleen maar lastig. Ze werden afgedaan als storingen die niet de moeite waard waren om wetenschappelijk onderzocht te worden. Tegenwoordig ligt dat, volgens de auteurs, totaal anders. Men weet nu dat nieuwe soorten structuren spontaan kunnen ontstaan onder omstandigheden waarin er van evenwicht geen sprake is. Onder dergelijke omstandigheden kan het gebeuren dat orde ontstaat uit wanorde. Om de constructieve rol te benadrukken, die bij het ontstaan van deze nieuwe structuren door dissipatieve of verstrooiende processen gespeeld wordt, hebben Prigogine en Stengers ze dissipatieve structuren genoemd. Kennelijk valt de dissipatieve structuur niet meer te omschrijven als chaotisch gedrag. Er is een nieuw soort orde ontstaan. Het systeem is op een of andere manier samenhangend. Men kan zeggen dat er een mechanisme is waarmee de moleculen 'communiceren' (Prigo-



gine en Stengers hebben het over moleculen in chemische reacties, maar het lijkt mogelijk de ordenende kracht van communicatie als een universele kracht op te vatten). Van belang is dat dit soort communicatie uitsluitend gebeurt als het systeem ver uit evenwicht is. De auteurs vinden het interessant te bedenken dat dergelijke communicatie in de biologische wereld de regel lijkt te zijn. Compleet in de geest van de vlindertheorie stellen Prigogine en Stengers nog dat een kleine beweging een nieuwe evolutie op gang kan brengen, die het macroscopisch gedrag van het systeem ingrijpend verandert. De analogie met sociale verschijnselen, zelfs met de geschiedenis, noemen zij onweerstaanbaar. Ze vinden dat 'toeval' en 'noodzakelijkheid' elkaar hier niet uitsluiten, maar dat ze integendeel allebei van belang zijn bij het beschrijven van systemen die ver uit evenwicht zijn.

Terugkomend op het leven en de evolutie wordt door Prigogine en Stengers (1987:193) de rol van het individueel gedrag boven dat van een overkoepelende structuur benadrukt. Men kan een ver-uit-evenwichtssysteem georganiseerd noemen, niet omdat het een of ander plan uitvoert dat vreemdsoortig is aan de elementaire activiteiten van dat systeem, of ze overstijgt, maar omdat een microscopische fluctuatie die op het 'juiste moment' optreedt, versterkt wordt, en daardoor juist één van de vele mogelijke reactiepaden wordt ingeslagen. Het belang van individueel gedrag wordt door de auteurs nog eens extra onderstreept door te stellen dat onder bepaalde omstandigheden het individuele gedrag een doorslaggevende rol speelt. In het algemeen is het zo, stellen zij, dat het gedrag van het systeem als geheel de elementaire processen waaruit het is samengesteld, op geen enkele manier overheerst.

Dat het verkeerd zou zijn omwille van de belangrijke rol die chaos speelt elke vorm van determinisme uit te sluiten, wordt door de auteurs als volgt uitgelegd. Zelforganisatieprocessen in ver-van-evenwichtsomstandigheden kennen een gevoelige wisselwerking tussen kans en noodzakelijkheid, tussen fluctuaties en deterministische wetten. De auteurs verwachten dat fluctuaties of toevalsfactoren een belangrijke rol in de buurt van het vertakkingspunt zullen spelen, terwijl in de gebieden tussen de tweesprongen de deterministische aspecten bepalend zijn.

Zich kerend naar de humane wetenschappen vragen Prigogine en Stengers (1987:206-207) zich af hoe het dan mogelijk is dat systemen van een dergelijke ingewikkeldheid als ecologische en menselijke organisatievormen (en waarin veel talrijker fluctuaties de stabiliteit bedreigen) zelfs maar bestaan? Hoe slagen ze erin om een toestand van voortdurende chaos te ontlopen? En dan komen zij tot de voor communicatiewetenschappers buitengewoon interessante conclusie dat het stabiliserende

effect van communicatie, van diffusieprocessen, wel eens een deel van het antwoord op deze vraag kan zijn. Volgens hen zijn diffusie en communicatie tussen de verschillende delen van het systeem waarschijnlijk erg doeltreffend in ingewikkelde systemen, waarin soorten en individuen op talloze manieren met elkaar in wisselwerking treden. Daarbij treedt er een strijd om de hegemonie op tussen stabilisatie door middel van communicatie en instabiliteit door middel van fluctuaties. De grens van de stabiliteit wordt bepaald door wie deze strijd wint. Men kan het probleem van de stabiliteit van het systeem ten opzichte van veranderingen ook nog als volgt formuleren: de nieuwe bestanddelen, die in kleine hoeveelheden in het systeem binnenkomen, veroorzaken een aantal nieuwe reacties tussen de delen waaruit het systeem is samengesteld. Deze nieuwe reacties gaan een concurrentieslag aan met de wijze waarop het systeem daarvoor functioneerde. Als het systeem 'structureel stabiel' is voor zover het deze indringing betreft, zal de nieuwe wijze van functioneren zich niet kunnen handhaven en zullen de 'vernieuwers' het niet overleven. Wanneer de structurele fluctuatie zich echter wel weet te handhaven - bijvoorbeeld wanneer de snelheid waarmee de 'vernieuwers' zich vermenigvuldigen groot genoeg is om het systeem te kunnen overweldigen in plaats van uitgeroeid te worden - zal het hele systeem op een nieuwe wijze gaan functioneren. Prigogine en Stengers gebruiken uitdrukkelijk een taalkundige notie om te omschrijven wat hier gebeurt, door te stellen dat de activiteiten voortaan bepaald worden door een nieuwe 'syntaxis'.

Het toeval in de chaostheorie, ook wel onderzoek van niet-lineaire processen genoemd, wordt in verband gebracht met wat men noemt 'systemen met sterke afhankelijkheid van de begintoestand'. Om dat te illustreren vertrekt Ruelle (1993:30-31) eveneens van de mechanica van Newton. Volgens deze geldt dat wanneer we de toestand van een natuurkundig systeem (voor wat betreft zijn posities en snelheden) op een bepaald tijdstip kennen - men kan dit het begintijdstip noemen - we de toestand ook kennen op elk ander tijdstip. Deze theorie geeft een volledig deterministisch beeld van de wereld: zou de toestand van het heelal op een willekeurig gekozen tijdstip bekend zijn, dan zouden we in staat zijn om de toestand op elk ander moment te weten te komen. In de praktijk is de begintoestand van een systeem echter nooit volmaakt precies bekend; we moeten rekening houden met een zekere mate van willekeurigheid in deze begintoestand. Deze sterke afhankelijkheid van de begintoestand betekent dat een kleine verandering in de toestand van het systeem op tijdstip nul op een later tijdstip een verandering tot gevolg heeft die exponentieel met de tijd toeneemt. Het vlinder-effect wordt door

Ruelle (1993:40-42) op een andere manier treffend geïllustreerd, namelijk door de baan van biljartballen op een biljarttafel. Als we op een biljarttafel met bolle obstakels tegelijkertijd de bewegingen waarnemen van de 'echte' bal en van een 'imaginaire' bal met iets verschillende beginvoorwaarden, dan zien we dat de twee bewegingen in het algemeen een tijdlang exponentieel met de tijd uiteenlopen. Vervolgens raakt de ene bal een obstakel dat de andere mist, en vanaf dat moment hebben de twee bewegingen niets meer met elkaar te maken. Een sterke afhankelijkheid van de begintoestand maakt dus dat na een tijd quasi gelijkmatige bewegingen omslaan in extreem verschillende.

## COMMUNICATIE TUSSEN CHAOS EN ORDE

Uit het bovenstaande zou men verkeerdelijk de conclusie kunnen trekken dat aangezien willekeur en toeval een belangrijke rol spelen in allerhande processen, de speurtocht naar enig 'wetmatig' of ordelijk gedrag onmogelijk wordt. Niets is minder waar. Bodifée (1986) - en Prigogine en Stengers (1987) hebben er ook al op gewezen - heeft mooi omschreven dat er een tegenkoppeling mogelijk is tegen de oprukkende chaos, onder meer via communicatie. Deze mogelijkheid om 'orde op zaken' te stellen mag zelfs beschouwd worden als een typisch menselijke activiteit. Tegenover de dodende rust, het berustende klimaat, de toestand van chemisch evenwicht op de planeten, staat de niet evenwichtstoestand van de aarde en van het leven: leven is, aldus Bodifée (1986:71-75), stroomopwaarts roeien. Het leven van elk levend wezen, bacterie, plant, dier of mens, is een strijd tegen de anorganische natuur, een strijd die als hij gewonnen wordt, leidt tot vreemde vormen en onvoorspelbare handelingen, die nergens worden aangetroffen waar enkel simpele natuurwetten hun gang gaan.

Geheel in overeenstemming met de cybernetische visie wordt door Bodifée (1986:77) als inherent kenmerk van het leven haar teleologisch karakter onderstreept en de creatie van een zekere orde in de chaos. Er moeten immers mechanismen werkzaam zijn die de omstandigheden binnen het aardse milieu actief regelen en bijsturen, als een cybernetisch systeem onder invloed van terugkoppelingseffecten. Chaos is dus voor de auteur niet in contradictie met doelgerichtheid. Wat ook de mechanismen zijn, het leven zelf neemt in deze terugkoppelingen blijkbaar het eigen lot actief en doelgericht in handen. In de plaats van met het oorzakelijk verleden is het leven bezig met het project van de toekomst. Chaos is voor Bodifée (1986:85) evenmin in strijd met een notie als vrijheid. Hij houdt voor dat we het leven op aarde zouden kunnen beschouwen als een voor-

val dat wezenlijk door vrijheid en onvoorspelbaarheid bepaald wordt. Leven zou inherent onbegrijpbaar kunnen zijn want niet terug te voeren tot wel te omschrijven regels.

Op de onverzoenbaarheid van het gedrag van de levensloze en de levende materie werpt het onderscheid tussen gesloten en open systemen enig licht. Bodifée (1986:127-129) vertrekt van de gedachte dat de tweede wet van de thermodynamica - zo goed als de eerste wet - enkel voor gesloten systemen geldt. Bij een open systeem is het echter mogelijk dat de geproduceerde entropie weer wordt afgevoerd, zodat het niet uitgesloten is dat de entropie van het systeem uiteindelijk misschien zelfs daalt! Bij een gesloten systeem neemt de entropie van het systeem zelf toe. Bij een open systeem is het de som van de entropie van het systeem en zijn omgeving die toeneemt. Als er meer entropie wordt afgevoerd dan geproduceerd, daalt de entropie van het systeem, maar stijgt die van het heelal toch. De toegenomen orde binnen een systeem gaat steeds ten koste van die van de omgeving. Belangrijk te zien is dat levende wezens, zonder uitzondering, open systemen zijn. Ze nemen voedsel op uit hun omgeving en verspreiden onbruikbaar geworden stoffen opnieuw in de omgeving. Er is een constante doorstroming van materie en energie. Elke cel is een open systeem. De auteur (1986:151-152) legt dan de band naar het ontstaan van de dissipatieve structuur. Onder invloed van irreversibele niet-lineaire processen wordt entropie geproduceerd en afgevoerd. Het systeem verrijkt zich aan z'n omgeving. De dissipatieve structuur die ontstaat, is, hoewel niet noodzakelijk standvastig en zeker niet in evenwicht, blijvend.

De problematiek van de onder meer in de cybernetika gepostuleerde doelgerichtheid wordt door Bodifée (1988:185-187) verder nog als volgt uitgewerkt. Om tot een beter begrip van het verschijnsel van het leven te komen, moeten de newtoniaanse formalismen vervangen worden door een natuurbeeld dat rekening houdt met het onomkeerbare, het verrassende en creatieve van de tijd. Daarbij komt onvermijdelijk de tweede wet van de thermodynamica om de hoek kijken. Deze heeft lang een bedenkelijke reputatie gehad. Zij is immers verantwoordelijk voor wrijving en slijtage van zelfs de best geoliede mechanieken, een prijs die betaald moet worden voor de nuttige arbeid die de machine levert. Bijna een eeuw lang beperkten de thermodynamici zich vooral tot de studie van systemen nabij evenwicht, waar de entropieproductie minimaal is. Pas in de tweede helft van de twintigste eeuw werd een thermodynamica van niet-evenwichtssystemen ontwikkeld. En het is pas op dat ogenblik dat men de constructieve rol die de entropieproductie kan spelen, beseft. Prigogine en zijn Brusselse school leverden innoverend werk, doordat

systemen bestudeerd werden waarin niet-lineaire processen optreden. Niet-lineariteit drukt een niet-evenredigheid uit tussen oorzaak en gevolg. Essentieel nu is dat naarmate een systeem verder uit evenwicht verkeert, het, in bepaalde omstandigheden, een kritisch punt van een bifurcatie-instabiliteit nadert. Eenmaal deze drempel bereikt, wordt het verloop onvoorspelbaar. Op het kruispunt zelf legt geen enkele wet een richting op. Een infinitesimale fluctuatie, in welke zin ook, kan de doorslag geven. En een nieuw systeemgedrag in gang zetten dat Prigogine de dissipatieve structuur noemde. Deze dissipatieve structuur is haast een *contradictio in terminis*. Dissipatie is entropieproductie en betekent afbraak van structuur; het tegendeel dus van wat orde voortbrengt. Maar de term 'dissipatieve structuur' drukt nauwkeurig uit wat zich afspeelt: een grootschalige coherentie gerealiseerd door middel van entropieproducerende processen. Bodifée (1988:190) durft het aan van vrijheid te spreken, zelfs in de fysische wereld, door te stellen dat net binnen deze dissipatieve structuren aan een noodzakelijke voorwaarde wordt voldaan voor de mogelijkheid van authentieke spontaneïteit en keuzevrijheid in de macrofysische wereld. Verder wil hij de dissipatieve structuur opvatten als een semi-stabiel regime dat balanceert tussen de rust van het evenwicht en de chaos van een uit de hand gelopen on-evenwicht.

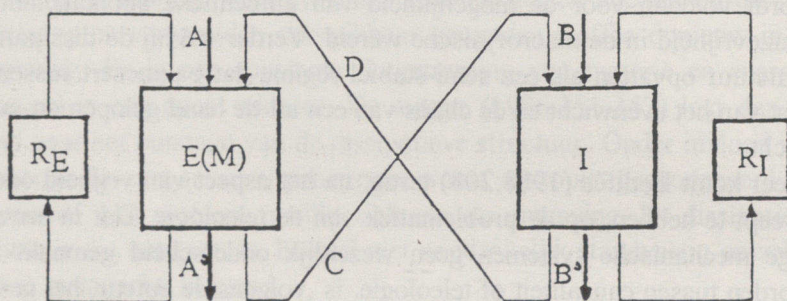
Weer komt Bodifée (1988:208) terug, na het aspect van vrijheid onderstreept te hebben, op de problematiek van de teleologie. Dat in eenvoudige mechanische systemen geen wezenlijk onderscheid gemaakt kan worden tussen causaliteit of teleologie, is, volgens de auteur, het gevolg van het deterministische karakter van dergelijke systemen. Het maakt dan geen verschil uit of een gebeurtenis door een oorzaak wordt voortgeduwd, of naar een doel wordt getrokken. In beide gevallen volgt het systeem dezelfde baan. Het heeft geen keuze. Een onderscheid kan pas blijken indien een proces een niet vooraf bepaald verloop kent, en het vanuit een bepaalde begintoestand in één van de verschillende mogelijke eindtoestanden terechtkomt. In de klassieke mechanica is dat uitgesloten, maar in de niet-lineaire mechanica kunnen dergelijke onbepaaldheden optreden. Oorzakelijkheid betekent dan een ontoereikende oorzaak, en dus een onvoldoende sturing van het proces, met willekeur als gevolg. Doelgerichtheid bij een niet gedetermineerd proces daarentegen impliceert dat een doel dat in de toekomst ligt, nog niet vaststaat. Er liggen open mogelijkheden langs de gevolgde weg, waaruit een keuze gemaakt kan worden. De combinatie van doelgerichtheid en onbepaaldheid levert keuzemogelijkheid op.

Het hoeft nauwelijks gezegd dat, ondanks het vooruitzicht op de finale (hitte)dood, naast een al met al optimistisch visie als deze van Bodifée (1986, 1988) ook een waarschuwendende (Wiener, 1950) tot zelfs een pessimistische visie mogelijk is, zo onder meer door Rifkin (1980) in zijn ecologisch gemotiveerd pleidooi voor een lage entropie-cultuur. Maar daar wordt hier niet verder op ingegaan.

## HET VLINDER-COMMUNICATIEMODEL

Om de inzichten van zowel de chaostheorie als de cybernetica tot hun recht te laten komen, is een nieuw communicatiemodel nodig. Uitgangspunt is het door Vermeersch (1967:197) voorgestelde model:

Figuur 1: Het model van Vermeersch



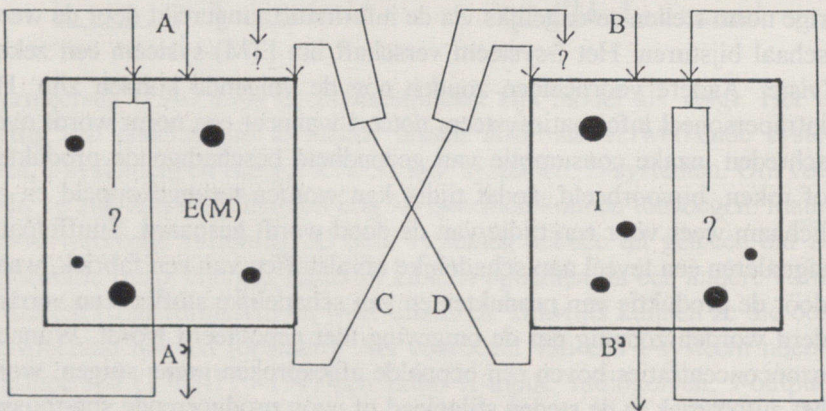
Vermeersch (1967:196) becommentarieert zijn model als volgt. Het is nuttig een onderscheid te maken tussen informatieverwerkende systemen, I-systemen, en energieverwerkende systemen, E-systemen. Om volledig te zijn zou men daaraan nog M-systemen kunnen toevoegen: materie-verwerkende systemen. Al deze systemen hebben dit gemeen dat ze informatie (resp. energie, materie) kunnen opnemen, in een andere vorm omzetten (transformeren) en weer uitsturen. Dikwijls kunnen ze die ook in voorraad houden (opslaan). Als voorbeeld van een I-systeem noemt Vermeersch (1967:196-197) een radio (I-input: radiogolven, I-output: luchtrillingen). Als voorbeeld van een E-systeem, een elektrische motor (E-input: elektrische energie, E-output: bewegingsenergie) Een hoogoven zou een voorbeeld van een M-systeem kunnen zijn (M-input: kolen en ijzererts, M-output: ijzer). In veel gevallen is het moeilijk een M-systeem van een E-systeem te onderscheiden, daar energie dikwijls onder de vorm van materie wordt opgenomen, en daar voor iedere transformatie

van materie energie nodig is. Vooral bij levende wezens is het energie- en het materie-aspect onafscheidelijk verbonden. Men zou in dat geval dan ook kunnen spreken van EM-systemen, of zelfs IEM-systemen. Terug nu naar het communicatiemodel van Vermeersch (1967:197). E(M) is het energie- (en materie-) verwerkend systeem, I is het informatieverwerkend systeem. A stelt de input van energie en materie uit de omgeving voor, A' de output van energie en materie, die het milieu beïnvloedt. Men kan hier, aldus de auteur, denken aan voedsel dat door een levend wezen opgenomen wordt en de arbeid die gepresteerd wordt; verder, aan de informatie die wordt opgenomen via de zintuigen over de omgeving, en die aan die omgeving wordt megedeeld onder de vorm van signalen, de menselijke taal. Voor de volledigheid maar minder belangrijk infra kan nog gesteld worden dat beide deelsystemen een reservoir hebben: Re voor energie, b.v. onder de vorm van glucogeenreserves in het lichaam; Ri onder de vorm van geheugen. Verder - en dit is essentieel - is het systeem autoregulerend, omdat de output van E: C, door het I-systeem verwerkt wordt, en als D de werking van E regelt. Dit model kan gehanteerd worden in evenwichtssituaties allerhande. Het E(M)-systeem (en ook het I-systeem) op zichzelf is al onderhevig aan terugkoppeling. Bijvoorbeeld: onvoldoende voedsel veroorzaakt een hongergevoel dat op zijn beurt de zoektocht naar voedsel in gang zet, enzovoort. Maar het is de combinatie van het E(M)- en het I-systeem en de terugkoppelingen tussen beide, die de kracht uitmaken van dit model. Bijvoorbeeld: men kan zijn maximaal lichaamsgewicht op een willekeurige norm stellen en dagelijks via de informatie aangereikt door de weegschaal bijsturen. Het I-systeem verschaft het E(M)-systeem een zekere 'visie'. Andere voorbeelden zouden nog de volgende kunnen zijn. Het intrapersoneel informatiesysteem noteert wanneer een norm wordt overschreden inzake consumptie van gezondheid beschadigende producten, of roken, bijvoorbeeld, zodat tijdig kan worden teruggekoppeld en het lichaam weer voor een tijdje van de dood wordt gespaard. Snuffelpalen signaleren een teveel aan schadelijke afvalstoffen van een fabriek, waardoor de produktie van producten en van schadelijke stoffen kan vermindert worden zodanig dat de omgeving niet gepolueerd wordt. Wanneer ozonconcentraties boven een bepaalde afgesproken grens stijgen, wordt het autotrafiëk in de steden stilgelegd of ozon producerende spuitbussen verboden zodanig dat de hittedood weer een tijd wordt uitgesteld. De massamedia signaleren de burgers omkoopschandalen zodat ze via hun stemgedrag kunnen tegenkoppelen en zo het land van de chaos redden. Of net niet! We hebben in al deze voorbeelden inderdaad te maken met toestanden waarin een evenwicht wordt verondersteld. Model is hier het

homeostatische systeem van de thermostaat. Bij voldoende aanvoer van brandstof kan energie geproduceerd worden in zodanige mate dat een vooraf vastgestelde norm van warmte wordt aangehouden ad finitum. Het informatiesysteem wordt altijd perfect geïnformeerd over de temperatuur en kan via nooit aflatende tegenkoppelingen bijsturen. De chaostheorie heeft er nu echter op gewezen dat niet-evenwichtstoestanden net zo relevant zijn. Een achteruitgaande gezondheidstoestand wordt, zoals de ervaring leert, niet altijd tegengekoppeld, of te laat teruggekoppeld. Net zo voor pollutie en ozonconcentraties. En kiezers keuren via hun stemgedrag lang niet altijd politici af die in een schandaalsfeer betrokken waren.

Het bovenstaande model is perfect in staat om de menselijke ingreep tegen de onvermijdelijke entropietoename, om de creatie van orde tegen de oprukkende chaos te verklaren voor evenwichtssituaties. Om echter ook de inzichten uit de chaostheorie voor niet-evenwichtssituaties in het model te brengen wordt het door Vermeersch (1967:197) voorgestelde model omgevormd tot een 'vlinder-communicatiemodel'. We noemen het vlinder-model, niet alleen omdat het, mits enige verbeelding, een zekere gelijkenis vertoont met een vlinder, maar vooral om er de vlindertheorie over 'kleine oorzaken met grote gevolgen' mee te illustreren voor het domein van de communicatie.

Figuur 2: Het vlinder-communicatiemodel



In dit model wordt geïllustreerd dat voor  $E(M)$  nu geldt dat ofwel de terugkoppeling erin slaagt perfect de norm te houden - zoals in het klassieke model - , ofwel - en dit is nieuw - dat een kleine afwijking in de terugkoppeling, omwille van een miniem tijdsuitstel of kleine of grote



obstakels (de circelvormige vlekken), een min of meer grote afwijking tot gevolg kan hebben, waardoor achter de toekomstige evolutie van het systeem een vraagteken (?) wordt geplaatst. Bij een volgende terugkoppeling kan deze afwijking hersteld worden, tot een verandering van de norm leiden (waardoor het systeem zich verder kan handhaven), maar, eventueel via een 'botsing' met een obstakel, ook tot een nog grotere, niet lineaire afwijking leiden, die tenslotte kan resulteren in een fatale meekoppeling. Hetzelfde geldt voor I afzonderlijk.

Tot nog toe is dus verondersteld dat binnen het E(M)-systeem of het I-systeem zelf de norm niet meer wordt bijgestuurd zoals het hoort, omwille van een (klein) tijdsuitlet in de terugkoppeling, of een of andere ruisbron op het kanaal of een of ander obstakel (zo'n obstakel zou in het geval van het roken ook 'geestelijk' van aard kunnen zijn, in de vorm van allerhande vooroordelen, bijvoorbeeld). Maar meest voor de hand liggend is dat hetgeen zich binnen elk van deze systemen op de bifurcatiepunten heeft afgespeeld, het gevolg is van een mankement in de terugkoppeling van E(M) naar I en omgekeerd. Wanneer I niet voldoende meer ingelicht wordt over de toestand van E(M), verkeerd of te laat wordt ingelicht, is de mogelijkheid van een fatale meekoppeling in zicht. Dat hoeft niet noodzakelijk zo te evolueren natuurlijk. Het is best mogelijk dat het systeem uit de op til zijnde chaos opnieuw orde creëert en zichzelf opnieuw voor een tijdje in stand kan houden. Maar steeds opnieuw ligt het toeval op de loer, dienen keuzen te worden gemaakt op de bifurcatiepunten en bestaat de mogelijkheid dat het in een niet lineaire beweging in de richting van de wanorde wordt geduwd.

De fatale meekoppeling, waarvan sprake, zou als volgt kunnen verlopen. In fase één is het systeem in stabiel evenwicht. In fase twee wordt het informatiesysteem (infinitesimaal klein) te laat ingelicht via C over de output van het energetisch-materieel systeem, wat resulteert in een (lichtjes) verschillend aanknopingspunt van terugkoppeling D. Dit heeft dan weer een gevolg op de input van E(M), die niet 'juist' wordt teruggekoppeld en die maakt dat op een tweesprong een andere weg gekozen wordt. Dat resulteert in een lichtelijk verschillend aanknopingspunt van de terugkoppeling binnen E(M), en er ontstaat daar een nieuw terugkoppelingscircuit. In fase drie botst de terugkoppeling tegen een obstakel aan - men herinnere zich de situatie van de biljarttafel - en de afwijking van de oorspronkelijke beginsituatie wordt zo groot dat het systeem in mekaar stort (het terugkoppelcircuit is losgehaakt van E(M) en het heeft er geen enkele vat meer op). Het systeem is, met andere woorden, sterk afhankelijk van de begintoestand: een kleine wijziging op tijdstip nul kan, na zekere tijd, een vlindereffect veroorzaken.

## TER AFSLUITING, EEN PROEVE VAN TOEPASSING: CHAOSTHEORIE EN DE POSITIE VAN DE OPENBARE OMROEP

In de inleiding is het al gezegd: de chaostheorie lijkt tot interessante nieuwe vraagstellingen te kunnen leiden op velerlei gebieden die traditioneel door de communicatiewetenschap worden bestreken. Ter afsluiting nog een proeve van toepassing van het chaosdenken op, bijvoorbeeld, de situatie van de openbare televisie-omroep in Vlaanderen sinds de opkomst van de commerciële zenders. Tot de komst van de commerciële zenders heeft de openbare omroep in een zekere vorm van zelfgenoegzaamheid programma's gemaakt. In elk geval diende ze geen rekening te houden met kijkcijfers. Die kunnen beschouwd worden als een norm waarover het I-systeem beschikt om het E(M)-systeem terug te koppelen. De openbare omroep is natuurlijk zelf een I-systeem, maar kan ook gelijkgesteld worden met een E(M)-systeem voor wat betreft de input van mensen, geldmiddelen, ... en de output in de vorm van programma's. Tot op het ogenblik van de opkomst van de commerciële zenders kon de openbare omroep zichzelf tegenkoppelen, en diende ze dus geen rekening te houden met de informatie gegeven door de lijst van dichtst bekeken programma's. De openbare omroep functioneerde bijna als een gesloten deterministisch systeem, bijna als een newtoniaanse machine waarvan de tandwielen perfect in elkaar pasten. Ze diende in elk geval geen rekening te houden met de omgeving. De openbare omroep leefde, met andere woorden, in een evenwichtssituatie, waar zij zelf kon beoordelen hoe de opdracht, namelijk informatie, educatie en ontspanning brengen - toen de enige vage norm - moest worden tegengekoppeld. Met de komst van de commerciële zenders werd de openbare omroep plots een systeem dat afhankelijk is van de beginsituatie, een systeem ook waarin niet-evenwicht een rol zou gaan spelen. In de plaats van dat uit de chaos een nieuwe vorm van orde te voorschijn zou komen, zou al vlug blijken hoe kleine veranderingen uiteindelijk geleid hebben tot fatale meekoppelingen. In een poging om zich op de norm van de kijkcijfers in te stellen (een zeer concrete norm in de plaats van de vage van haar opdrachtverklaring), begon de openbare omroep aan terugkoppelingen. Geplaatst voor tweesprongen als 'maken we van het tweede net een getto-cultuurzender, een gespecialiseerde zender of een tweede eerste net?' of 'moeten we investeren in drama van eigen bodem?' of 'wanneer moet wat worden geprogrammeerd?' werden keuzen gemaakt. Het is van belang te onderstrepen dat het daarbij om individuele beslissingen ging van de directie. Men mag veronderstellen dat communicatie, het

middel bij uitstek om te ontsnappen aan de zich opstapelende chaos, onvoldoende aanwezig was. Dit wordt trouwens bevestigd door niet aflatende kritiek op de leiding door het voetvolk. Het was al vlug duidelijk dat de chaos rond deze momenten van tweesprong tot onvoorspelbare gevolgen zou leiden. In de plaats van dat de terugkoppelingen opnieuw orde zouden creëren in een nieuwe dissipatieve structuur, sleurden ze het systeem voorlopig alleen maar verder in de richting van de chaos. Alom werd de vraag gehoord hoe de openbare omroep nog kon worden gered. Binnen de openbare omroep zorgden allerhande obstakels (ambtenarenstatuut, vakbonden, administratieve logheid, vastgeroeste vriendendiensten ...) nog voor extra obstakels die maakten dat na het tijdstip nul, dit is: de komst van de commerciële zender, de chaos alsmaar groter werd. De onmogelijkheid van het E(M)-systeem om terug te koppelen naar het I-systeem - de onmogelijkheid om zich naar de norm te richten - maakte dat terugkoppelingen binnen het E(M)-systeem te laat kwamen, hun aangrijpingspunt misten en uiteindelijk resulteerden in steeds minder terugkoppelende bewegingen, zodanig dat het systeem finaal tenonder dreigde te gaan in een fatale meekoppeling. Zelfs de input van het systeem, talent, werd in steeds mindere mate een vanzelfsprekendheid: terwijl de openbare omroep er maar niet in slaagde om de entropie tegen te gaan - door in de omgeving naar nieuw talent te gaan zoeken - moest ze zien hoe de input zelf aan mensenpotentieel, ideeën ... uitdroogde. De openbare omroep slaagde er maar niet in de vroegere evenwichtssituatie van berusting en dodende rust te doen omslaan in een levendige, creatieve doelstelling in de nieuwe niet-evenwichtssituatie. De proeve van toepassing illustreert hopelijk de mogelijkheden van het chaos-denken in de communicatiewetenschap. Zij dient wellicht niet zozeer opgevat te worden als een illustratie van hoe een kleine oorzaak grote onvoorziene gevolgen kan hebben. De komst van de commerciële zender kan wellicht moeilijk als een kleine oorzaak omschreven worden. Toch dient daar onmiddellijk aan toegevoegd dat de komst van de commerciële zender aanvankelijk door de openbare omroep zelf is geminimaliseerd en als een niemendalletje opgevat werd. De proeve van toepassing kan zeker opgevat worden als een voorbeeld van het mislukken van het creëren van orde uit chaos, met andere woorden, als een voorbeeld van het falen van het tot stand brengen van een dissipatieve (openbare omroep)structuur.

## LITERATUURLIJST

- Bodifée, G. (1986) *Het Vreemde van de Aarde*. Kapellen: DNB.
- Bodifée, G. (1988) *Ruimte voor Vrijheid*. Kapellen: DNB.
- Prigogine, I. & Stengers, I. (1987) *Orde uit Chaos. De Nieuwe Dialoog tussen de Mens en de Natuur*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Rifkin, T. (1981) *Entropy. A New World View*. New York: Bantam.
- Ruelle, D. (1993) *De Wetten van Toeval en Chaos*. Bloemendaal: Aramith.
- Tritton, D. (1986) 'Chaos in the swing of a pendulum', *New Scientist*, 24 juli.
- Van Bendegem, J.P. (1995) 'Kleine Oorzaken hebben Grote Gevolgen', *De Morgen*, 27 mei.
- Vermeersch, E (1967) *Epistemologische Inleiding tot een Wetenschap van de Mens*. Rijksuniversiteit Gent.
- Wiener, N. (1961), *Cybernetics: Or Control and Communication in the Animal and the Machine*. Cambridge.

De bijdragen in dit nummer zijn van:

Katrien Deneff, licentiaat Communicatiewetenschap, Katholieke Universiteit Leuven

Gust De Meyer, hoofddocent, Departement Communicatiewetenschap, Katholieke Universiteit Leuven

Janneke Dubbelboer, licentiaat Algemene Letteren, Latijns-Amerika Studies, Universiteit Utrecht

Vivian Paulissen, licentiaat Algemene Letteren, Latijns-Amerika Studies, Universiteit Utrecht

Luc Van Poecke, hoogleraar, Departement Communicatiewetenschap, Katholieke Universiteit Leuven

# communicatiemiddelen voor doven (\*)

katrien denef

Juist nu, op het moment dat de nood om te communiceren het hoogst was, konden we het niet. Onze eigen dochter en we kenden haar nauwelijks! Als ze nu eens niet beter werd? Ze kon een paar honderd woorden liplezen, maar ze kon niet eens haar eigen naam zeggen... Communicatie! Dat was ons onthouden. Een onbeheerste woede welde in me op. We waren bedrogen, het was niet eerlijk! Waarom? Waarom? Waarom? (Spradley, 1978:152)

De aanzet van dit artikel is de vaststelling dat gehoorgestoord zijn ingrijpende gevolgen heeft voor de ontwikkeling van de communicatie. Bij een communicatiebelemmering zoals doofheid is er iets wezenlijks verstoord, namelijk de sociale omgang, de interactie met de omgeving. Bepaalde communicatiemiddelen of -systemen kunnen mensen met een auditieve handicap helpen uit hun sociaal isolement uit te breken.

Hoe verloopt de communicatie van horenden met doven? Vanuit onze aanleg en onze opvoeding hebben wij, horenden, geleerd om op een bepaalde manier met elkaar om te gaan, waarbij we vooral woorden en gebaren - in de betekenis van gesticulatie - gebruiken om ons verstaanbaar te maken. In de omgang met auditieve gehandicapten voelen we ons vaak als een vreemdeling in hun wereld. De meesten van hen gebruiken niet zoveel woorden als wij om iets uit te drukken, of ze gebruiken ze niet met dezelfde bedoelingen. Vaak uiten ze andere geluiden, maken ze meer verplaatsingsbewegingen en zijn ze meer visueel ingesteld. Er zijn zoveel situaties waarin het moeilijk is om de betekenis van het gedrag -of het nu via de orale methode of via gebaren gebeurt - van dove mensen te begrijpen. Maar ook doven van hun kant hebben moeite om ons te begrijpen vanwege het feit dat we onze bedoelingen uitdrukken via de gesproken taal, een middel waarover de auditief gehandicapten niet of weinig beschikken. Om echt in communicatie te treden met doven dienen we rekening te houden met hun wijze van communiceren, en dienen we onze eigen wijze om iets mee te delen voortdu-

rend aan te passen aan hun begripsvermogen. Daarom is het zeer belangrijk alle mogelijke middelen aan te reiken die de communicatie kan vergemakkelijken.

Deze inleiding toont reeds de communicatiemoelijkheid die er bestaat tussen doven en horenden. In dit artikel gaan we nu ten eerste doofheid als een communicatiehandicap kort belichten. Vervolgens bespreken we de belangrijkste communicatievormen waarvan doven zich bedienen. Daarna schetsen we de vier voornaamste communicatiemethodes vanuit de geschiedenis van het dovenonderwijs van het begin tot heden. Twee communicatiemethodes, mondeling (spraakafzien, spreken en gehoortraining) en visueel (vingerspelling en gebarentaal), spelen binnen elke opvoedingsmethode een belangrijke rol. Ze hebben, zoals zal worden aangetoond, vaak aanleiding gegeven tot een strijd tussen de voor- en tegenstanders van een bepaalde methode, zoals bijvoorbeeld de orale-manuele methodenstrijd. Ten slotte willen we benadrukken dat de term communicatievorm gebruikt wordt ter aanduiding van elke afzonderlijke wijze van communiceren zoals bijvoorbeeld het spreken, het gebruik van vingerspelling en het maken van gebaren. Communicatiemethode daarentegen duidt op de verschillende geëigende vormen die in samenhang met elkaar gebruikt worden. Anders gezegd, doven kunnen communiceren onder elkaar of met horenden via een combinatie van vormen, bijvoorbeeld het manualisme is een combinatie van vingerspelling en gebarentaal samen. Binnen de literatuur omtrent doofheid en slechthorendheid worden deze termen al te vaak verward.

We willen er wel op wijzen dat de communicatiehulpmiddelen in dit artikel buiten beschouwing worden gelaten. Deze technische hulpmiddelen stellen de dove mensen in staat gebruik te maken van een wekker, de deurbel, de telefoon, de babyfoon, televisie en middelen om de spreker beter te verstaan. Dankzij deze hulpmiddelen beschikken de doven over meer mogelijkheden om zelfstandig te kunnen communiceren.

## AUDITIEVE HANDICAP EN COMMUNICATIE

Vanaf het eerste begin van ons bestaan is er sprake van interactie tussen kinderen en ouders, van samen-handelen, waaruit de communicatie en daarna de taal op een natuurlijke wijze voortkomen. Iedere mens neemt taal in zekere zin als iets vanzelfsprekends aan. Zonder de minste moeite en zonder dat het met uitgesproken instructie gepaard gaat, verwerven we al heel jong taal door te praten en meer bepaald door met onze ouders te communiceren. Iedere mens verwerft taal op dezelfde autonome manier; iedereen, met uitzondering van hen die doof zijn. Normaal

horende mensen zijn er zich niet van bewust dat doof zijn of worden een mens (bijna) volledig van de geluidswereld afsluit. Ze beseffen niet dat het gehoororgaan een belangrijk zintuig is, een onmisbare schakel in ons doen en laten. Wanneer ergens in die schakel een stoornis optreedt, ontdekken we pas wat voor een ingewikkeld orgaan het is. Hoe wordt het leven zonder gehoor ervaren? De ervaringen verschillen niet alleen volgens de graad van doofheid, maar ook volgens de leeftijd waarin de doofheid begint. Wanneer men doof is geworden nadat men de taal heeft geleerd, is men niet beter in staat dan iemand met een normaal gehoor te beseffen wat het wil zeggen om in stilte te worden geboren. *Postlinguale doofheid* wil met andere woorden zeggen dat de doofheid optrad nadat de spontane ontwikkeling van spraak en taal op gang zijn gekomen (Moore, 1978:7). Zeer kenmerkend voor postlinguale doven, voor wie spraak eens een ervaring was, is het horen (d.w.z. verbeelden) van 'fantoomstemmen' bij het liplezen. Dit is geen 'verbeelden' in de gewone zin, maar veeleer een onmiddellijke ervaring in het auditief correlaat (gebaseerd op ervaring en associatie). Dove mensen spreken van 'fantoomstemmen' die ze horen als iemand tegen hen praat, mits ze de bewegingen van de mond en het gezicht kunnen zien, en hoe ze de wind kunnen horen suizen als ze de boomkruinen zien bewegen. Het is een totaal andere kwestie - één die wezenlijk onvoorstelbaar is voor horende mensen (en zelfs voor postlinguale doven) - als het gehoor bij de geboorte ontbreekt of vóór de taalverwerving verloren gaat. Deze *prelinguale doven* vallen in een kwalitatief andere categorie. Voor die mensen, die nooit hebben kunnen horen, die geen auditieve herinneringen, beelden of associaties hebben, kan er nooit een illusie van geluid bestaan. Ze blijven in een wereld van totale, ononderbroken geluidsloosheid en stilte (1). Het horen van fantoomstemmen gebeurt natuurlijk niet bij prelinguaal doven, die nu eenmaal geen auditieve ervaring of beeldmateriaal hebben om op terug te vallen. Voor hen is liplezen - en ook gewoon lezen - een volledig visuele ervaring. Ze zien de stem, maar ze horen haar niet. Het is voor ons, sprekers en horenden, moeilijk om ons dergelijke 'stem' voor te stellen, net zoals het voor de doofgeborenen moeilijk is zich een klinkende stem voor te stellen (Sacks, 1989:24-25). Het is een feit dat het beeld van de wereld in iemands geest wordt opgebouwd uit de indrukken die deze individuele geest uit de wereld om hem heen opdoet, en dat de communicatie met de buitenwereld moet worden onderhouden door een voortdurende stroom van zintuiglijke impressies. Ieder defect in deze informatiebron (in dit geval het oor) vindt zijn weerslag in de geestelijke of psychische conditie van het individu. Men begrijpt dan ook dat de communicatie van de mens met de wereld deels

bepaald wordt door het gehoororgaan. Auditief gehandicapten zijn er zich van bewust, zoals reeds gezegd, dat juist door hun handicap een vlotte communicatie met de horende medemens wordt verstoord. Doofheid wordt daarom ook terecht een *communicatiehandicap* genoemd. Het uitwisselen en inwinnen van informatie via communicatie is een typische menselijke bezigheid waarrond het hele wereldgebeuren draait. We communiceren in normale omstandigheden met de 'gesproken' taal. Het merendeel van de dove mensen kunnen zich echter niet uitdrukken via de gesproken taal, en zullen daarom andere (primaire) codes moeten aanwenden. Taal moet als een ruime term worden opgevat die zowel de gesproken taal als de gebarentaal omvat. Hier wringt nochtans het schoentje. Mensen verwarren vaak taal en spraak, alhoewel taal niet per definitie gesproken taal hoeft te zijn. Taal kan namelijk worden weergegeven in verschillende vormen: via het gesproken woord, via het schrift en via het maken van gebaren.

Doven kunnen dus niet op een gewone manier communiceren, ze kunnen de taal niet via het gehoor in zich opnemen. Dove kinderen verwerven daarom de taal via de ogen. Daarvoor zijn volgende visuele communicatievormen ontwikkeld.

## DE VERSCHILLENDE COMMUNICATIEVORMEN VOOR DOVEN

Doven beschikken over visuele communicatiesystemen die echte talen zijn, in linguïstische complexiteit en communicatieve capaciteit helemaal niet de mindere van de gesproken talen. (Loncke, 1982)

Gezien de grote hoeveelheid visuele communicatievormen - waaronder een groot aantal minder bekende - is het onmogelijk een volledig beeld te geven. We zullen achtereenvolgens de gebarentaal, de gesproken taal als visueel-motorische vorm en de gebarentaalcodes als hulpmiddel bij spraakafzien belichten. We staan ook even stil bij het begrip gebarentaal, omdat deze term vaak ten onrechte onder de gemeenschappelijke noemer *gebarentaal* valt.

## GEBARENTAAL

Gebarentaal is de natuurlijke taal van prelinguaal dove mensen. Het is een visuele taal met een eigen gebarenschat en grammatica. Gebarentaal kan als volgt worden omschreven: 'Een systeem van conventionele



gebaren-symbolen voor de dagelijkse gesprekken' (Van Uden, 1984:7). De gebaren- of tekentaal heeft een eigen structuur, die wat betreft haar linguïstische complexiteit niet onderdoet voor een gesproken taal. De Belgische gebarentaal volgt met andere woorden de structuur van het gesproken Nederlands niet, beschikt over een eigen grammatica en een eigen gemeenschap van gebruikers. Gebarentalen hebben wel alle kenmerken van elke andere natuurlijke taal, zoals betekenisverlenende (semantische) en grammaticale (onderling verband aangevende) kenmerken. Deze kenmerken worden aangeduid door de volgorde, de plaats en/of de vorm van het gebaar.

Gebaren zijn samengesteld uit handvormen en bewegingen van handen, en worden aangevuld met bewegingen van het gezicht en andere delen van het lichaam ten opzichte van elkaar. Zoals woorden uit verschillende betekenisonderscheidende klanken bestaan, de fonemen, bestaat een gebaar uit verschillende betekenisonderscheidende gebaarelementen. Wijzigt een element, dan wijzigt ook de betekenis van het gebaar. Zoals *pad* en *bad* in een element verschillen, kunnen ook gebaren in een element verschillen, waardoor ze een andere betekenis krijgen (2).

Een mogelijke vorm van verwarring bij gebarentaal is dat vele dove mensen erg goed zijn in pantomime. Om een situatie 'neer te zetten' op het toneel is een mimespeler vaak een hele tijd bezig. Hij zet, bij wat hij zijn publiek duidelijk wil maken, alles in wat hij maar tot zijn beschikking heeft. In gebarentalen daarentegen kunnen doven de dingen net zo snel 'zeggen' als in gesproken taal. Doven kunnen onmogelijk alles mimen, nog afgezien van de vraag hoe ze abstracte begrippen als 'politiek' of 'loyaliteitsverklaring' kunnen uitbeelden. Soms zit er in een gebaar wel een mime-element, maar nooit wordt een complete situatie uitgebeeld. Een klein vormnabootsend elementje uit een begrip is heel vaak gewoon het gebaar voor dat begrip. Gebaren worden ook altijd in de gebarenruimte voor en boven het lichaam gemaakt, wat betekent dat de benen eigenlijk nooit worden gebruikt. Dit is ook een groot verschil met mimen (Koenen et al., 1993:51).

Pantomime is dus enkel een extra vaardigheid van doven. Daardoor kunnen ze wel goed met gebruikers van buitenlandse gebarentalen communiceren, hoewel er *geen* universele gebarentaal bestaat (3). Over het algemeen zijn gebarentalen landstalen, terwijl iedere landstaal ook zijn dialecten kent. De gebarentaal verschilt niet alleen van land tot land, maar zelfs van streek tot streek. Er bestaat dus bijvoorbeeld Nederlandse, Amerikaanse, Zweedse, Japanse, Belgische gebarentaal, maar eveneens een Vlaamse (b.v. Antwerpse) en Waalse (b.v. Luikse) variant. Zo werd binnen een regio in de Verenigde Staten Jimmy Carter aangeduid met

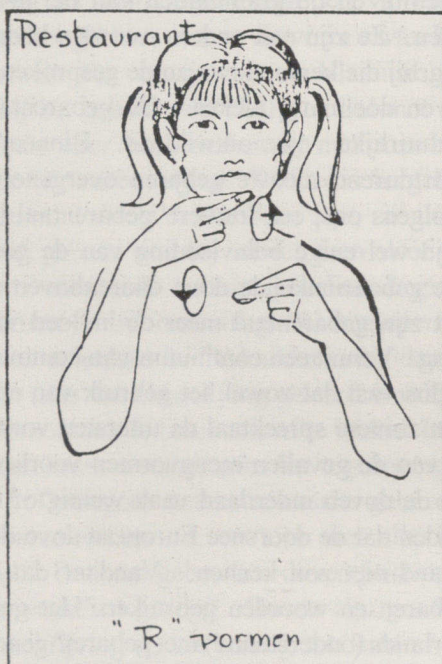
het gebaar voor 'pinda' vanwege zijn pindafarm, maar eveneens met het gebaar voor 'glimlachen'. Het Amerikaanse gebaar voor 'mama' is anders dan het Belgische gebaar. Toch kunnen dove mensen uit verschillende landen elkaar vrij gemakkelijk volgen. Hoe komt dat? Sommige grammaticale regels van gebarentaal lijken enigszins op elkaar. In gebarentalen zijn er enerzijds arbitraire (niet beeldende) gebaren, die willekeurig gekozen zijn, en anderszijds iconische (beeldende) gebaren. Bij iconische gebaren is er een relatie tussen (een deel van) het voorwerp of de beweging ervan en het gebaar, m.a.w. de vorm ervan houdt verband met de betekenis waarnaar het verwijst. In de Vlaamse gebarentaal maken we bijvoorbeeld bij het gebaar voor 'bal' een bal met onze handen in de lucht. Bij het gebaar voor 'boot' maken we met onze handen de voorsterven van de boot en de vaarbeweging. De iconische gebaren zijn onder te verdelen in gebaren die direct herkenbaar zijn, en andere die dat enkel zijn met uitleg. Het gebaar waarbij we net doen alsof we een beker naar de mond brengen, zal in de meeste gevallen begrepen worden, als 'drinken'. De gebaren die na een uitleg wel begrepen worden, berusten op afspraken. 'Nee'-schudden of 'ja'-knikken mag dan nog zo'n eenvoudige beweging zijn (iets dat al heel jong geleerd wordt), uit de vorm van deze gebaren is niet zomaar de betekenis af te leiden. In Griekenland, bijvoorbeeld, is de betekenis ervan precies het tegenovergestelde (Van Balkom, 1989:64-65). Overigens maken iconische gebaren maar een derde deel van het gebarenlexicon uit, en zijn niet alle iconische gebaren meteen begrijpelijk. Daarom gebruiken doven juist ook veel mimiek en pantomime, zoals voordien gezegd. Doven zijn goed in het geven van steeds andere omschrijvingen, net zolang tot iemand het begrijpt. Als een dove Belg en een dove Amerikaan met elkaar gebaren, kunnen ze elkaar redelijk begrijpen. Maar als diezelfde Belg kijkt naar een gesprek tussen twee dove Amerikanen, begrijpt hij er (bijna) niets van. Deze twee laatsten communiceren in Amerikaanse gebarentaal en de Belg is die gebarentaal niet machtig (Buter, 1990:93).

Hoewel sommige auteurs gebarentalen onder de noemer van manuele communicatie behandelen, doen we dat liever niet. Hiermee kan de onjuiste indruk gewekt worden dat alleen de handen een talige functie hebben. Naast de handen is er ook de informatie die niet met de handen wordt uitgedrukt, namelijk ook de bewegingen van de armen, lichaamshoudingen, mimiek, zelfs vaak articulaties van de mond zijn belangrijk. Tenslotte willen we wijzen op het belang een onderscheid te maken tussen een gebarentaal en een *gebarensysteem*, zoniet is het onmogelijk om gebarentalen als volwaardige talen te behandelen. We spreken van een gebarentaal wanneer we een zelfstandige taal bedoelen, en van een geba-

rensysteem wanneer het gaat om een kunstmatig bedacht systeem dat gebruikt wordt om de gesproken taal in gebaren weer te geven. Een gebarensysteem is dus *geen zelfstandige* taal. Zij komt voort uit de groeiende acceptatie van de nonvocale-linguïstische communicatievormen, en uit de wens om het dove kind door middel van een visuele communicatievorm de gesproken taal van de horende meerderheid te leren. Gebarensystemen zijn op dergelijke manier opgebouwd dat, voor zover mogelijk, nauwgezet de structuur en de grammatica van de gesproken taal kan worden weergegeven. Ze zijn met andere woorden bedacht als kant-en-klaar systemen waarbij die kenmerken van de gesproken taal zijn behouden die bruikbaar en doelmatig bleken. De gebarentalen hebben zich daarentegen op natuurlijke wijze ontwikkeld. Binnen de gebarentalen worden echter voortdurend nieuwe gebaren overgenomen en bedacht. Hierdoor wordt, volgens ons, een 'zuivere' gebarentaal in twijfel getrokken, omdat er altijd wel enige beïnvloeding van de gesproken taal zal zijn. Naarmate de gebaarmakende dove daarenboven meer gealfabetiseerd is, ondergaat zijn gebarentaal meer de invloed van de gesproken taal van de omgeving. Vanuit een continuüm van communicatieve modaliteiten stellen we dus vast dat zowel het gebruik van een pure gebarentaal als dat van een zuivere spreektaal de uitersten vormen, waarbinnen in de meerderheid van de gevallen mengvormen voorkomen. Horenden kennen de taal van de doven inderdaad vaak weinig of niet, maar het is moeilijk vol te houden dat de doorsnee Europese dove de gesproken taal van haar of zijn land niet zou kennen. Vandaar dat doven vaak een mengvorm van gebaren en woorden gebruiken. Het gebarensysteem in België wordt 'Nederlands (ondersteund) met gebaren' genoemd. De bedoeling is de structuur van het gesproken Nederlands doorzichtiger te maken door het gelijktijdig uitvoeren van een gebaar met een gesproken woord. Dit gebarensysteem NMG wordt onder meer in het onderwijs gebruikt, dat een vlotte communicatie tussen de doven en horenden kan bevorderen. In Vlaanderen wordt alleen aan het Sint-Gregorius Instituut te Gent-Gentbrugge systematisch gebruik gemaakt van *gebarencommunicatie* in de opvoeding van de dove kinderen. In principe is dit het gebruiken van Nederlands met gebaren, hoewel er ook ruimte bestaat voor *gebarentaal*. Men stelt dat lezen, schrijven en spreken van de doven zullen bevorderd worden indien de gebaren de Nederlandse taal volgen. Voor het gebarenlexicon werd voor ieder basiswoord van de Nederlandse taal het bruikbare, meest logische en mooiste Vlaamse dovegebaar gekozen. Algemeen kunnen we stellen dat het systeem uit handgebaren en vingerspelling bestaat. De vingerspelling wordt gebruikt om de gebaren van elkaar te kunnen onderscheiden. Enkele voorbeelden zijn:

'drinken' is 'd'-hand + gebaar (beweging naar mond toe), 'cola drinken' is 'c'-hand + gebaar (circulaire beweging naar binnen toe), 'restaurant' is 'r'-handen + gebaar (opwaartse en neerwaartse beweging naar en van mond/zie figuur 1).

Figuur 1: Gebaar voor 'restaurant' in NMG (X, 1981:109)



## DE GESPROKEN TAAL IN VISUEEL-MOTORISCHE EN AUDITIEVE FORM

Doofheid is een onzichtbare handicap, maar dat betekent niet dat het onopgemerkt blijft als iemand anders reageert dan wordt verwacht. Als de slechthorendheid van de gesprekspartner niet bekend is, zal de vreemde reactie op andere wijze verklaard worden, en zal dit niet vaak in het voordeel zijn van de slechthorende. Vaak terecht zeggen slechthorenden en doven dat veel mensen zo onduidelijk praten. Omdat een goed verstaander genoeg heeft aan maar een half woord, veroorzaakt onduidelijk praten niet zoveel moeilijkheden bij goede verstaanders. Voor doven ligt de zaak echter anders. Daarom moeten ze alle beschikbare mogelijkheden benutten om zo goed mogelijk te kunnen verstaan. Dit

betreft zowel het aanleren van spraakafzien (liplezen) en het ontwikkelen en toepassen van luistertactiek (gehoortraining) die niet storend is voor de gesprekspartner. We geven hier een toelichting van de eerstgenoemde, in dit geval de visueel-motorische, communicatievorm.

De spraakklanken die we horen, ontstaan door bewegingen van het spraakorgaan (lippen, tong, kaken, gehemelte en stembanden). Deze spreekbewegingen zijn ook op een andere wijze waarneembaar. We zien deze bewegingen aan de sprekende mond van anderen of aan onze eigen mond in de spiegel (mond- of lipbeelden). We ervaren ze als bewegingen van ons spreekorgaan. Als men door middel van deze visueel-motorische waarnemingen tot het begrijpen van de taal komt, spreken we van spraakafzien of liplezen (4). Het dove kind dat van de mond probeert af te lezen wat er gezegd wordt, moet de woorden en de grammatica van de taal kennen, omdat (bij het Nederlands bijvoorbeeld) ongeveer de helft van de klanken niet te onderscheiden zijn op basis van het mondbeeld. De spraak is dus voor een groot deel een verborgen functie voor het oog, omdat de vorming van het merendeel der spraakklanken *buiten* het gezichtsveld valt of een identiek lipbeeld vertonen (= de fonemen, d.w.z. de auditief onderscheidbare kenmerken van de spraak of de 'hoorbare verschillen' in de gesproken taal). De voor het oor duidelijk waarneembare verschillen, bijvoorbeeld /p - b/ of /v - f/, berusten vaak op niet of nauwelijks voor het oog waarneembare bewegingsverschillen (= de kinemen, d.w.z. de visueel onderscheidbare kenmerken van de spraak, b.v. /p - t - k/). Dit kan aanleiding geven tot vergissingen. In het Nederlands kunnen bijvoorbeeld de mondbeelden 'pet' en 'met' of 'paard' en 'baard' gemakkelijk verward worden. Het dove kind dat de gesproken taal goed beheerst (5), kan deze woorden decoderen wanneer ze in een zin gebruikt worden. Spraakafzien vereist dus een zekere bekwaamheid om lipbewegingen af te lezen en te onthouden terwijl de spreker praat, de opeenvolging te memoriseren en dergelijke. Dan nog zal de dove voor een zeker percentage van het gezegde moeten gokken.

## DE GEBARENTAALCODES: HULPMIDDELEN BIJ HET SPRAAKAFZIEN

Deze communicatievormen zijn uitdrukkelijk ontwikkeld om de structuur en/of de klank van de gesproken of geschreven taal te volgen of het spraakafzien te ondersteunen. Sommige vormen geven de letters weer van de taal, zoals vingerspellen. Andere vormen representeren de gelui-

den van een taal, waardoor ze het mondbeeld verduidelijken, zoals Cued Speech, het mond-hand-systeem van Forchhammer en het A.K.A.-alfabet. Vingerspellen is het spellen van de woorden met de handen, te vergelijken met schrijven in de lucht. Het vingeralfabet is geen zelfstandige taal, maar een code om de spelling van woorden weer te geven. Het vingeralfabet heeft geen aparte syntaxis, morfologie, fonologie en semantiek. Het wordt volledig bepaald door de structuur van de weergegeven taal. Het is te vergelijken met de morsecode (Koenen et al., 1992:92). In België en Nederland bestaat vingerspelling uit 26 distinctieve handstanden, die rechtstreeks overeenstemmen met de 26 letters van het alfabet. Bij een aantal letters kunnen we in de handvormen de grafische vorm van de letters terugvinden. Handen kunnen natuurlijk niet iedere willekeurige stand aannemen, maar de 'c' en de 'l' in het Nederlandse handalfabet zijn ook voor de ongetrainde handalfabet-lezer meteen duidelijk. Drie letters 'j', 'z' en 'k' vragen daarentegen een duidelijke handbeweging (zie figuur 2).

Figuur 2: Het handalfabet (Fevlado, 1993:19)



Vingerspelling wordt gebruikt voor eigennamen, voor woorden waar geen gebaar voor bestaat, voor straatnamen en plaatsnamen, en wanneer iemand een gebaar niet kent. Bij sommige gebaren bestaat er een relatie tussen het Nederlandse woord en de handstand van het gebaar, zoals de C-handstand in het gebaar voor 'communicatie', de T-handstand in het gebaar voor 'taal', de V-handstand in het gebaar voor 'vrede'. Deze gebaren noemt men geïnitialeerde gebaren. Bij deze gebaren kijkt men naar de eerste letter van het geschreven woord en neemt men de corresponderende handstand in het vingeralfabet. Deze handstand is dus gelijk aan de eerste letter van het geschreven woord. Vingerspellen is met andere woorden in de eerste plaats een hulpmiddel, als aanvulling op de gebarentaal (Buter, 1990:103).

## DE VERSCHILLENDE COMMUNICATIEMETHODES VOOR DOVEN

Wij spreken met onze spraakorganen, maar wij converseren met ons gehele lichaam. (David Abercrombie, 1969)

Doven en gebaren hebben altijd samengegaan. Reeds in 374 vóór Christus erkende Plato de mogelijkheid om doven door gebaren te vormen. Hij stelde toen reeds vast dat doven ook zonder woorden elkaar schenen te begrijpen. Een andere belangrijke naam uit de Klassieke Oudheid is Aristoteles (384-322 v.C.). In de discussie wat mens tot mens maakt, werd hij ten onrechte verantwoordelijk gesteld voor de uitspraak dat *waar het gehoor ontbreekt de mogelijkheid tot de taalontwikkeling ontbreekt*. Het gehoor werd aangezien als het instrument bij uitstek voor de ontwikkeling. De stomheid, het niet kunnen spreken, werd met andere woorden geassocieerd met het onvermogen te denken. Aristoteles bedoelde echter met zijn uitspraak te zeggen dat doven niet spontaan kunnen leren spreken als horende mensen. Dit werd echter verkeerd geïnterpreteerd als 'dove mensen kunnen niet leren omdat ze de taal niet horen' (Teughels, 1994:3-21).

Spijtig genoeg bleef de ellendige situatie voor de doven - op enkele uitzonderingen na - voortduren tot in de achttiende eeuw. Daarna kwam er een grondige wijziging tot stand. De eerste dovenscholen ontstonden in deze eeuw. In de tweede helft van de achttiende eeuw doken er enkele namen op die voor altijd aan de geschiedenis van het dovenonderwijs verbonden zullen blijven, waaronder Charles-Michel de l'Épée en Samuel Heinecke. Deze twee personen zijn zeer belangrijk, omdat ze verbonden zijn aan twee verschillende opvattingen in het dovenonderwijs.

## DE MANUELE METHODE OF FRANSE METHODE

Volgens de manuele methode is de gebarentaal het meest geschikte middel om gehoorgestoorden op te voeden. Charles-Michel de l'Épée zou de aanzet geven tot een nieuwe opvatting in het dovenonderwijs, namelijk het gezamenlijk opvoeden van dove kinderen in een openbare school. In 1770 stichtte hij de eerste publieke school voor doven, later werd dit 'l'Institut National des Sourds et Muets'. Hij creëerde hiermee een gunstige voedingsbodem voor een kleine dovengemeenschap. Hij beschouwde de gebarentaal als de moedertaal, de natuurlijke taal van de doven en de spreektaal als iets kunstmatig. Hij erkende hiermee de kracht van de gebarentaal, maar vond ze tegelijkertijd ontoereikend om vaardigheid in de Franse taal te verwerven. Hij ontwierp daarom voor zijn leerlingen een gebarensysteem dat het Frans op de voet volgde: 'Signes Méthodiques'. Hij hield strikt aan de volgorde van het Frans: hij zocht naar een een-op-een relatie tussen de grammaticale structuur van het Frans en zijn gebarentaal. Voor 'une' koos hij het gebaar voor 'muts'. Als men 'une table' wou zeggen, maakte men gebruik van het gebaar voor 'muts' en 'tafel' (Bogaerts et al., 1993:195).

Verschillende taalkundigen zijn van oordeel dat het systeem van de l'Épée gedoemd was te mislukken, omdat hij onvoldoende rekening hield met de eigen structuur van de gebarentaal. Door de gebarentaal om te zetten in een taal die geënt was op de structuur van de gesproken taal (dus les signes méthodiques), ontkende de l'Épée de kracht van de gebarentaal, die zich niet laat dwingen in een keurslijf van een andere taal. De opvolger van de l'Épée, Roch Sicard, was één van die taaldeskundigen die tegelijkertijd bewondering voor maar ook heel wat kritiek had op de l'Épée. Hij vond dat de l'Épée te veel aandacht schonk aan het leren van losse Franse woorden en te weinig aan het leren van de Franse grammatica. Via zijn ingewikkeld gebarensysteem wou Sicard aantonen dat zijn leerlingen meer konden, minstens zelf eenvoudige zinnen schrijven en complexe zinnen verstaan (Teughels, 1994:24). Niet alleen de eerste Belgische scholen, maar ook de eerste dovenscholen in Amerika stonden bij hun oprichting in het begin van de negentiende eeuw sterk onder invloed van de Franse methode. Geleidelijk aan, eind negentiende eeuw, kwam de manuele methode onder druk te staan vanwege het snel terrein winnende oralisme.



## DE ORALE METHODE OF DUITSE METHODE

Het oralisme is een stroming die ervan uitgaat dat het dove kind via spreken en spraakafzien, gecombineerd met het gebruik van het restgehoor (d.i. zoveel mogelijk de aanwezige hoorresten ondersteund met hoorapparatuur benutten, hoe beperkt deze waarneming in vele gevallen ook blijft), in gesprek kan komen met zijn omgeving. De orale methode maakt met andere woorden overwegend gebruik van spraakafzien als ontvangstmogelijkheid en spreken als uitingsmogelijkheid.

Binnen deze stroming is Samuel Heinecke een belangrijke naam. Hij voerde de spreekmethode in en sloot, in tegenstelling tot Charles de l'Épée, de gebaren uit. Hij was ervan overtuigd dat denken niet mogelijk was zonder gesproken taal. Hij meende dat de manuele communicatie de intellectuele ontwikkeling van de dove zou belemmeren. Hij onderwees door liplezen en spreken. Dove kinderen dienden, volgens hem, op dezelfde wijze tot spraak- en taalontwikkeling te komen als horende kinderen. Bovendien was hij ertegen gekant dat geschreven taal zou worden aangeleerd vooraleer de gesproken taal beheerst werd. De spraakontwikkeling vormt de basis van de taalontwikkeling. Ten slotte stelde Heinecke dat spraak en taal van bij het begin van de opleiding als basis voor alle onderwijs en communicatie moeten worden beschouwd (Lane, 1988:95).

Charles de l'Épée en Samuel Heinecke zijn dus verbonden aan twee verschillende methodes. Het was echter niet zo dat elke school vrijelijk een van beide methodes uitkoos, want het jaar 1880 zou daar verandering in brengen. In 1880 had in Milaan het internationale congres over het dovenonderwijs plaats. Er werd fel gediscussieerd over de voor- en nadelen van beide methodes, een discussie waarbij de voorstanders van de orale methode de strijd in hun voordeel wisten te beslissen. Ten eerste werd er gesteld dat het gebruik van de gesproken taal voor het onderwijs aan en de opvoeding van doven de voorkeur verdiende boven het gebruik van de gebarentaal. Ten tweede verdiende de zuivere spreekmethode de voorkeur, omdat het gelijktijdig gebruik van gebarentaal en gesproken woord het spreken en het spraakafzien ongunstig beïnvloedt. Officieel werd de gebarentaal als communicatiesysteem in het onderwijs hiermee afgeschaft (Bloemkolk, 1981:15).

Zoals vaker gebeurt met congressen is ook hier sterke kritiek geformuleerd op de representativiteit van de delegaties met stemrecht. Op dit congres waren namelijk *geen* doven aanwezig. Hoe dan ook, met dit congres werd de toon gezet van het dovenonderwijs in het begin van de

twintigste eeuw. Nagenoeg alle scholen voerden na Milaan deze methode consequent in, ook in België.

Deze situatie werd grondig gewijzigd met de komst van de totale communicatiemethode (TC), waardoor de gebarentaal werd geherwaardeerd. Di Carlo (1964:115) stelde reeds in de jaren zestig:

In a democratic society no one should have the prerogative to impose upon any individual one and only means of communication. Let the deaf choose whether to speak or to sign. The evidence is unequivocal that signs may be learned with greater ease and less time than speech. But the evidence is also impressive that speech seldom develops if signs come first.

## TOTALE COMMUNICATIE (TC)

Algemeen kunnen we stellen dat de TC-beweging zich aanvankelijk sterk afzette tegen het oralistische denken en de zuivere oraal-aurale aanpak. De beweging veroorzaakte een nieuwe dynamiek in de dovenpedagogiek, die momenteel nog steeds aan de gang is.

De TC-filosofie vertrekt vanuit het beginsel dat elke persoon recht heeft op die vormen van communicatie die volledig contact met anderen zo goed mogelijk verwezenlijken. Vanuit deze benadering poogt men een succesvolle communicatie te creëren tussen mensen met een verschillende manier van taalperceptie en/of -productie. De onderliggende overtuiging is dat men altijd primair *communicatie* dient na te streven, en dat het *medium* secundair is. Op die manier kan men de omgevingstaal voor het dove kind optimaal bereikbaar maken, wat zowel de taalverwerving als het emotionele evenwicht ten goede zou komen. De onderliggende filosofie wordt dan ingevuld in een individueel geval (Hendrickx, 1986:24). Concreet wordt hiermee bedoeld dat de communicatie afgestemd moet zijn op de mogelijkheden van het dove kind. Hierdoor krijgt het de mogelijkheid via gesticulatie, gebarentaal, het spreken, spraakafzien, vingerspelling, lezen en schrijven in communicatie te komen met de anderen. In de TC-methode aanvaardt men dat het leren spreken en spraakafzien nu eenmaal problematisch zijn voor dove kinderen. Maar dat betekent nog niet dat er aan het leren spreken niets kan worden gedaan. Binnen de TC stelt men het meestal als volgt: 'Dove kinderen voelen de nood tot het spreken aan, als ze aanvoelen en beleven wat taal en communicatie is, en als ze doorhebben dat gebaren die ze vlot verworven hebben, kunnen verbonden worden met gesproken vormen' (Fevlado, 1987:13-14).

TC werd op vele plaatsen in de westerse wereld op gejuich onthaald. In Nederland, bijvoorbeeld, schakelen alle doveninstituten langzaam over op de TC-methode. Alleen het doveninstituut St.-Michielsgestel behoudt een sterk oralistische werking. In België, meer bepaald in Vlaanderen, gebeurt precies het omgekeerde: slechts één instituut (te Gent-Gentbrugge) schakelt over naar TC, de andere doveninstituten werken verder binnen de oralistische beweging. Dit heeft te maken met het feit dat TC van de grond krijgen niet hetzelfde is als het 'invoeren van gebaren'. Het is ook een mentaliteitsverandering. Het moet altijd gepaard gaan met het aanvaarden van gebaren als een normaal middel tot communiceren bij een grote groep van mensen, en het besef, tegelijkertijd, dat er dove kinderen zijn voor wie gebaren minder noodzakelijk zijn. Dat is de geest van TC.

## BILINGUALISME OF TWEETALIGHEID

Bepaalde deskundigen stelden TC in vraag. Men vroeg zich af of een tweetalige methode geen betere methode zou zijn voor de doven, waardoor de TC-methode in het gedrang kwam. Men stelde zich de vraag of een strikte simultaneïteit van het auditief-vocale (hoortraining en spreken) en het visueel-motorische (spraakafzien en gebaren) kanaal wel te realiseren was. Elk communicatiekanaal heeft namelijk een eigen dynamiek, en de mate waarin men een van beide in het stramen van het andere kan dringen, is nu eenmaal beperkt (Hendrickx, 1986:23). Men kwam met de aanbeveling om TC maar te laten varen en als eerste taal het dove kind de natuurlijke gebarentaal aan te bieden, want alleen deze taal 'is the best vehicle for providing access to socio-cultural information'. De landstaal zou moeten worden geleerd via lezen en schrijven, uitdrukkelijk niet via het spreken. Het spreken zelf zou pas aan de orde zijn 'after competence in the sign language'. Men noemt dit de bilinguale opvoeding (Van Dijk, 1991:12).

In de tweetalige opvoeding van dove kinderen geldt een georganiseerd aanbod en gebruik van twee talen: de natuurlijke taal uit de plaatselijke dovensamenleving en de gesproken taal, dit zowel voor kinderen met dove ouders als voor dove kinderen met horende ouders. Indien het dove kind op een natuurlijke manier de gebarentaal kan leren, zal het een stevige basis hebben om de gesproken taal, het Nederlands bijvoorbeeld, als een tweede taal te verwerven (Bogaerts et al., 1993:227).

Men stelt veelvuldig vast dat de meeste dove kinderen wel de twee talen verwerven, maar in geen van deze talen uiteindelijk vaardig genoemd kunnen worden. Men spreekt hier van onvolkomen tweetaligheid of half-

taligheid (= semilingualisme). De tekortschietende vaardigheid in het Nederlands is voor een groot deel te herleiden tot betrekkelijk moeilijke factoren bij het kind, zoals de hoeveelheid aanwezige hoorresten, het vermogen die hoorresten te gebruiken en de aanleg tot spraakafzien. Anderzijds laat de vaardigheid in de Belgische gebarentaal te wensen over vanwege het gebrek aan gebarentaalaanbod in het dovenonderwijs (Knoors, 1993:34). Zoals Hansen zegt (1990:51):

The bilingualism we meet with the deaf community will always be different from the bilingualism we may find amongst hearing people, due to deaf people's inevitable handicap of not being able to hear the spoken language. So however idealistic we might be when setting up the goals for a bilingual education to deaf children, we will also have to modify our expectations and teaching methods when it comes to their learning of a second language, which involves a sense they do not have.

## BESLUIT

We schetsten hier de vier belangrijkste opvoedingsmethodes in chronologische volgorde, gaande van de manuele methode tot en met de tweetalige methode. Zoals uit de uiteenzetting blijkt, gaat het gezegde 'histoire se répète' maar al te sterk op voor de dovenpedagogiek. De spanning tussen de verschillende methodes die er bestond en nog steeds bestaat, heeft soms iets weg van de strijd tussen bepaalde godsdiensten. We zouden al een stap verder komen als de verschillende gereformeerden samen rond de tafel zouden gaan zitten, en, nog belangrijker, als ook de auditief gehandicapten aan de discussie zouden kunnen deelnemen. Ten slotte draait het toch om hun opvoeding, en wie zou hier niet beter over kunnen oordelen dan de doven zelf.

## ALGEMEEN BESLUIT

Weinige mensen weten iets van doofheid: waarom zouden ze ook? Toch is doofheid, net als de wereldbevolking, aan het toenemen en dit ondanks de vooruitgang in de geneeskunde. Maar evenzeer zijn de technieken ter bestrijding en verlichting van de handicap toegenomen. Vandaar ontstond het idee om studie (communicatie) en passie (voor doven) te combineren. Via een zoektocht doorheen de 'dovenwereld' zijn we nagegaan welke communicatievormen, -methodes en -hulpmiddelen (samengevat 'communicatiemiddelen') er in België bestaan en toegepast worden. Ener-

zijds stelden we vast dat de oorzaken van spraak/taal- en bijgevolg communicatieproblemen talrijk en complex zijn, maar anderzijds dat zowel het onderwijs van de doven, de communicatievormen en de technische-elektronische ontwikkelingen voortdurend in opmars zijn. Dit is volgens ons één van de onmiskenbaar waardevolle en bemoedigende aspecten van de huidige vooruitgang.

Ten slotte zouden we graag willen eindigen met een gedachte die spontaan in ons opkwam tijdens een van onze eerste stages: 'Wees blij met de dingen die je hebt. Niet dat je er beter van wordt, maar je wordt er ook niet minder door'.

(\*) Dit artikel is gebaseerd op haar eindverhandeling *Communicatiemiddelen voor doven*. Fac. Soc. Wet., Dep. Comm. Wet., K.U. Leuven, september 1994, 162 blz. Promotor: Prof. Dr. L. Van Poecke.

## NOTEN

- (1) Dit is de stereotiepe zienswijze, die niet helemaal juist is. De doofgeborenen ervaren geen 'stilte' en daar klagen ze ook niet over, net zomin als blinden 'duisternis' ervaren of erover klagen. Dit zijn onze projecties of metaforen van hun toestand. Ook de zwaarst gehoorgestoorden kunnen soms allerlei geluiden horen, en ze zijn vaak uiterst gevoelig voor allerlei soorten trillingen.
- (2) Een voorbeeld hiervan zijn 'kalf' en 'kliniek'. Hier zien we het belang van de onderscheidende fonologische gebaarelementen. Deze elementen zijn:
  - *de plaats waar het gebaar gemaakt wordt*: het gebaar voor 'kalf' en 'kliniek' wordt rechts naast het voorhoofd gemaakt;
  - *de handvorm*: vingers open bij het gebaar voor 'kalf' en vingers gesloten bij het gebaar voor 'kliniek';
  - *de handstand of de oriëntatie van de handpalm en vingertoppen*: zowel voor 'kalf' als voor 'kliniek' de vingertoppen opwaarts gericht en de handpalm binnenwaarts gericht;
  - *de beweging van de handen en de vingers*: in beide gevallen de beweging naar buiten toe;
  - *eventuele gelaatsuitdrukkingen of mondbeeld*.Worden deze elementen onvoldoende duidelijk of onjuist uitgevoerd, dan kan een gebaar onbegrijpelijk worden.
- (3) Een oeroude, maar onjuiste opvatting die bij vele, horende mensen bestaat, is de volgende: 'Gebarentaal is een internationale taal.' Er bestaat wel een poging, namelijk GESTUNO, een internationaal te gebruiken gebarentaal, die ontwikkeld werd eind jaren zeventig. Het is een lexicon van 1.500 gebaren, waarin men de meest voorkomende en overeenkomstige gebaren uit een aantal landen heeft verzameld, zonder een onderliggend grammaticaal systeem. Het is te vergelijken met ESPERANTO voor horenden, een mengsel van elementen uit verschillende talen. De International Sign

Language, net als Esperanto, heeft nooit een succes gekend, omdat het voor de meeste doven onbegrijpelijk en vooral onaanvaardbaar was.

- (4) De term spraakafzien heeft de voorkeur boven de ook vaak gebruikte term 'liplezen', omdat men zich bij het aflezen niet alleen op de lipbewegingen baseert (Martin et al., 1988:69).
- (5) Deze dove kinderen zijn hoofdzakelijk oraal opgevoed en/of na de taalontwikkeling pas doof geworden, waardoor ze al een goede beheersing van de spreektaal bezitten.

## LITERATUURLIJST

- Bloemkolk, J.M. (1981) *Wie niet horen kan, moet maar zien. Een Visie op het Communiceren met Doven*. Muiderberg: Coutinho.
- Bogaert, J. et al. (1993) 'Personen met een Auditieve Handicap', in E. Broekaert (red.) *Handboek Bijzondere Orthopedagogiek*. Leuven: Garant.
- Buter, H. (1990) *101 Vragen over Doof zijn*. Amsterdam: Grafisch Centrum.
- Di Carlo, L.M. (1964) *The Deaf*. London: Prentice-Hall International.
- Fevlado (1987) *Totale Communicatie: een Middel tot Integratie*. Brochure samengesteld ter gelegenheid van de gezinsdag voor ouders van dove en slechthorende kinderen in Gent-Gentbrugge, 12 april 1987.
- Fevlado (1993) *Infodoven*. Gent-Gentbrugge: Federatie van Vlaamse Dovenverenigingen.
- Hansen, B. (1990) 'Trends in the Progress Towards Bilingual Education for the Deaf Children in Denmark', in S. Prillwitz & T. Vollhaber (eds.) *Sign Language Research and Application*. Hamburg: Signum.
- Hendrickx, K. (1986) 'Totale Communicatie: Opkomst, Begripsomschrijving en Toepassing', in A. Schaerlaekens (red.) *Ieder zijn communicatie*. Leuven: Acco.
- Knoors, H. (1993) 'Over Realiteiten en Verwachtingen, Voetangels en Klemmen', *Van Horen Zeggen*, 34 (2): 31-38.
- Koenen, L. et al. (1993) *Gebarentaal. De Taal van Doven in Nederland*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar.
- Lane, H. (1988) *When the Mind Hears. A History of the Deaf*. London: Penguin Books.
- Moore, D.F. (1978) *Educating the Deaf. Psychology, Principles and Practices*. Boston: Houghton Mifflin.
- Sacks, O. (1989) *Stemmen Zien. Reis naar de Wereld van de Doven*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Teughels, C. (1994) *Historiek*. Mechelen: Collegenota's, SITO.
- Van Balkom, H. (1989) *Kiezen voor Communicatie*. Nijkerk: Intro.
- Van Dijk, J.P.M. (1991) *Tussen Bilingualisme en Cochleaire Implant: het Spanningsveld en de Dovenpedagogiek*. Nijmegen: Universitaire Pers.
- Van Uden, A.M.J. (1984) *Gebarentaal en Psycholinguïstiek*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- X (1981) *Woord en Gebaar. Deel 3*. Gent-Gentbrugge: Federatie van Nederlandstalige Dovenverenigingen.

## boekbesprekingen

P. LOUKIDES en L.K. FULLER,

### **Beyond the Stars.**

**Volume 3: The material world in American popular film.**

Bowling Green, Bowling Green State University Popular Press, 1993, 245 blz.

P. LOUKIDES en L.K. FULLER,

### **Beyond the Stars.**

**Volume 4: Locales in American popular film.**

Bowling Green, Bowling Green State University Popular Press, 1993, 280 blz.

Na stereotypische karakterrollen (volume 1) en plot-conventies (volume 2) richt de serie *Beyond the Stars* zich op de conventionele wijze waarop in de Amerikaanse cinema elementen van de materiële wereld (volume 3) en locaties (volume 4) worden aangewend. Net zoals bij de eerste twee volumes gebeurt dit door middel van een oppervlakkige inhoudsanalytische methode die weinig of geen rekening houdt met filmische vormgevingselementen. In de verscheidene artikelen ontbreekt dan ook veelal een filmhistorisch en -theoretisch kader, zodat meestal slechts een opsomming van 'feitjes' overblijft.

K. V.d.V.

M. ROSENBLUM,

**Who stole the news? Why we can't keep up with what happens in the world and what we can do about it.**

New York, John Wiley, 1993, 298 blz.

In *Who stole the news?* gaat Rosenblum, correspondent bij Associated Press, op zoek naar de factoren die verantwoordelijk zijn voor het feit dat het publiek van de nieuwsmedia vaak onvoldoende geïnformeerd is om belangrijke gebeurtenissen te volgen.

Hij toont aan dat niet het publiek zelf de eerste of belangrijkste factor is. De 'beschuldiging' dat onze kennis een aantal leemten telt, die ervoor zorgen dat we een aantal nieuwsberichten niet kunnen volgen, zou gericht moeten worden aan de verschillende instanties die geobsedeerd zijn door publieksaantallen. Zij verkiezen immers ontspanning boven informatie, onder het mom dat het publiek toch niet geïnteresseerd is in ver-van-het-bed-verhalen. Rosenblum legt de fout vooral bij experts, enquêteurs, PR-firma's en andere publieke en private netwerken, die allemaal optreden als gatekeepers en ons bepaalde nieuwsfeiten onthouden.

In het laatste hoofdstuk gaat de auteur in op de manier waarop we 'het gestolen nieuws' kunnen terugkrijgen. Ruw geformuleerd kan zijn advies als volgt worden samengevat: 'Readers must say what they want. Correspondents must provide it. And then, if editors open the gates, the rest will follow'.

C.F.

D. ALTHEIDE en R.P. SNOW,

**Media worlds in the postjournalism era.**  
New York, Aldine De Gruyter, 1991, 274 blz.

In feite is *Media worlds in the postjournalism era* een herschreven versie van het in 1979 verschenen 'Media Logic' van dezelfde auteurs. Altheide en Snow stellen tot hun duidelijke genoegen vast dat 'Media Logic' de inzichten van meer 'post-moderne' benaderingen van media en samenleving lang voor was.

De centrale stelling van het boek is dat heel wat maatschappelijke instituties vanuit een 'medialogica' beginnen te werken. Ze zijn daardoor fundamenteel veranderd. Vergaderingen van belangrijke politici worden voor een groot deel door de vereis-

ten van (vooral) de audiovisuele media bepaald. Van sommige sporten werden zelfs de spelregels veranderd om onderbrekingen toe te laten, zodat de televisie tijdens de wedstrijden reclame kan tonen. In de Verenigde Staten is zelfs de religie meer en meer een 'mediareligie' aan het worden.

Het tweede axioma van *Media worlds in the postjournalism era* is dat 'journalistiek' niet meer bestaat. Journalisten pretendeerden vroeger neutrale en objectieve waarnemers van de realiteit te zijn. Dat is nu onmogelijk geworden. De realiteit staat immers niet meer los van de journalistiek. Belangrijke maatschappelijke gebeurtenissen worden met opzet ge-ensceneerd om goed over te komen in de media. De media zijn een deel geworden van de realiteit waarover ze berichten.

Hoewel het boek weinig toevoegt aan 'Media Logic' en de triomfantelijke 'zie je wel, we hebben gelijk gekregen' toon op zijn zachts gezegd merkwaardig is, blijft het een zeer boeiend en leesbaar boek, dat ondanks zijn duidelijke academische benadering vooral ook veel leuke en opmerkelijke anekdotes bevat.

J.V.d.B.

R.F. GOODMAN en A. BEN-ZE'EV (eds.),

**Good gossip.**

Kansas, University Press, 1994, 215 blz.

Roddelen mag weer. *Good gossip* bundelt de bijdragen van 15 auteurs die het fenomeen 'roddelen' vanuit verschillende invalshoeken belichten, maar als gemeenschappelijk kenmerk hebben dat zij deze vorm van interpersonele communicatie verdedigen tegen, wat zij noemen, 'traditionele vooroordelen'. Roddelen is een waardevolle activiteit die status verleent, informatie verschaft, groepscohesie bevordert, en ont-



spanning brengt. Het is trouwens geen exclusieve vrouwenaangelegenheid.

Naast de theoretische beschouwingen over de morele en kennisaspecten van roddelen, besteedt *Good gossip* ook aandacht aan empirische studies over roddelaars(ers), roddelonderwerpen, enz. De waarde van deze onderzoeken kan, gezien de gevoeligheid van dit onderwerp bij de meeste mensen, echter in twijfel worden getrokken.

Wie tenslotte op zoek is naar definities van roddelen, komt in *Good gossip* goed aan zijn trekken; iedere auteur blijkt immers wel een andere omschrijving te hanteren.

H.V.

A. LANGE (ed.),

**Statistical yearbook: cinema, television, video and new media in Europe 1994-1995.**

Straatsburg, European Audiovisual Observatory, 1995, 279 blz.

Eén van de vele problemen van de Europese audiovisuele sector en het beleid terzake is het gebrek aan goede, betrouwbare informatie. De bestaande gegevens liggen verspreid over zeer uiteenlopende regionale, nationale en supranationale data-bases, terwijl de verschillende methodologische invalshoeken vaak iedere vergelijking onmogelijk maken. Gezien het belang van goede statistische inzichten in de sector gaven de lidstaten van de Raad van Europa in 1992 het startsein om een centraal Europees observatorium te installeren. Het *Statistical yearbook: 1994-1995* is het eerste verzamelwerk van de 'European Audiovisual Observatory', dat op een zeer overzichtelijke wijze statistische kerngegevens bijeenbrengt over de audiovisuele sector in 33 Europese landen. Bijzonder interes-

sant is ook de grote aandacht voor de methodologische aspecten van de behandelde gegevens. Dit 'yearbook' kan nu al beschouwd worden als een bijna onmisbaar hulpmiddel voor wie snel op zoek is naar basisgegevens over de Europese film-, video- en televisiesector. Er werd ook een bibliografische lijst met literatuur opgenomen.

D.B.

J.R. LEVINE en C. BARONDI,  
**Internet voor dummies.**

Amsterdam, Addison-Wesley, 1995, 468 blz.

*Internet voor dummies* lijkt mooi op weg om dé bestseller te worden onder de Internet-publikaties voor beginners en netsurfers. Het is een praktische handleiding voor een technisch zeer complex fenomeen. *Internet voor Dummies* is bedoeld als gids en naslagwerk, en het geeft een overzicht van de specifieke commando's, opdrachten, toepassingen en mogelijkheden bij het raadplegen van het Internet.

Aan de hand van duidelijke vragen (FAQ's over het Internet) wordt de absolute beginner bij de hand genomen en gaandeweg de cyberspace binnengeleid. Vrijwel alle facetten van het Internet komen daarbij aan bod: hoe en waar aansluiten, E-mailen, downloaden en verplaatsen van computerdata, zoekstrategieën, veelgemaakte fouten en hoe ze te vermijden, tips & trics, vindplaatsen van diensten en software.

Een realistische, praktische, gebruiksvriendelijke en humoristische benadering van een fenomeen waarover je moet kunnen meepraten. If you're not on the Net, you're not in the know!

J.S.

**ingezonden boeken** (bespreking naar mogelijkheid)

- BOUWMAN, H. en PROEPPER, S., *Multimedia tussen hope en hype*. Amsterdam, Otto Cramwinckel, 1993, 80 blz., Fl. 35.
- BROWN, M.E., *Soap opera and women's talk*. Communication and Human Values, London, Sage, 1994, 213 blz., £ 16,95.
- DENT, G., *Black popular culture: a project by Michele Wallace*. New York, Dia Center for the Arts, 1992, 373 blz., \$ 18,95.
- DRESME, P.B. en KRUTZMANN, J.A.M., *Direct respons televisie*. Amsterdam, Ogilvy & Mather Direct, 1994.
- ELBERT, B. en MARTYNA, B., *Client/server computing: architecture, applications and distributed systems management*. London, Artech House, 1994, 352 blz., £ 55.
- FRENCH, P. en WLASCHIN, K., *The Faber book of movie verse*. London, Faber and Faber, 1993, 458 blz., £ 9,99.
- HARTIG, M., *Das Kom-Konzept: das Modell für erfolgsorientierte Kommunikation*. Frankfurt, Peter Lang, 1991, 163 blz., DM 39.
- KERBEL, M.R., *Edited for television: CNN, ABC and the 1992 presidential campaign*. Oxford, Westview Press, 1994, 246 blz., £ 12,95.
- KISCH, J. en MAPP, E., *A separate cinema: fifty years of black cast posters*. New York, The Noonday Press, 1992, 168 blz., \$ 20.
- MOTZ, M.F. et al., *Eye on the future: popular culture scholarship into the twenty-first century in honor of Ray B. Browne*. Bowling Green, Bowling Green University Popular Press, 1994, 294 blz., \$ 18,95.
- REETZE, J., *Medienwelten. Schein und Wirklichkeit in Bild und Ton*. Heidelberg, Springer Verlag, 1993, 263 blz., DM 29,80.
- TETSCHNER, W., *Voice processing*. Second edition, London, Artech House, 1993, 511 blz., £ 59.
- WEGENER, C., *Reality television. Fernsehen zwischen Emotion und Information*. Opladen, Leske und Budrich, 1994, 171 blz., DM 24,80.
- ZIELINSKI, J., *Über die Informationsgesellschaft und ihre Pädagogik*. Aspekte Pädagogischer Innovation Band 18, Frankfurt, Peter Lang, 1993, 279 blz., DM 72.

Verantwoordelijke uitgever:  
G. Fauconnier, Kleine Geeststraat 40  
B-1933 Sterrebeek